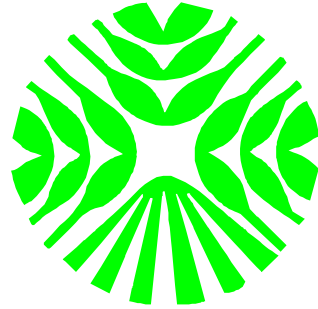

АГРАРЕН УНИВЕРСИТЕТ – ПЛОВДИВ
ФАКУЛТЕТ ПО ИКОНОМИКА

ГЕТОАР ЛЮБЕНИЧИ

**РОЛЯТА НА СУБСИДИИТЕ ЗА УСТОЙЧИВОТО
РАЗВИТИЕ НА АГРОБИЗНЕСА В КОСОВО**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация

за присъждане на образователна и научна степен **ДОКТОР**
по област на висше образование 3. Социални, стопански и правни науки,
професионално направление 3.8. Икономика,
докторска програма “Икономика и управление (селско стопанство)”

Научен ръководител:
доц. д-р Димо Атанасов

Пловдив, 2020

Дисертационният труд е написан в 194 стандартни страници и включва увод, три глави, изводи и препоръки, списък с използваната литература. Дисертацията е представена и с помощта на 47 таблици и 28 фигури.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на заседание на разширен катедрен съвет на катедра „Икономика“, Аграрен университет Пловдив, с Протокол № 209/12.03.2020 г.

Специализираното научно жури е назначено със заповед на Ректора № РД-16-547/25.06.2020 г. в следния състав:

Рецензенти:

Проф. д-р Надка Стефанова Костадинова

Доц. д-р Минко Атанасов Георгиев

Становища:

Доц. д-р Снежинка Константинова Стоянова

Доц. д-р Мария Маринов Пенева

Доц. д-р Ваня Кръстева Георгиева

Защитата на дисертацията ще състои на 16.09.2020 г. от 11:30 часа в залата за дистанционно обучение на Аграрен университет – Пловдив.

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Актуалност на темата

Косово обяви своята независимост през 2008 година и след този период националното стопанство е изправено пред съществени трансформации и преструктуриране. В страната са осъществени редица реформи насочени към интегрирането към Европейския съюз.

През 2015 г. Косово се присъедини към Програмата за устойчиво развитие 2030, като се ангажира с 17 цели насочени към премахване на крайната бедност, намаляване на неравенството и създаване на по-зелена планета. С повече от 9000 косовари, участващи в изследвания, които помогнаха за изготвянето на дневния ред след 2015 г., екипът на ООН за Косово (UNKT) с международни и национални партньори подкрепи местните институции в постигането на техните стремежи за развитие.

В тази перспектива трябва да се подчертае, че земеделието в Република Косово е важен отрасъл на националната икономика, който освен производството на храни, допринася и за създаването на заетост и осигуряването на доходи в селските райони.

Глобалните и националните предизвикателства за селското стопанство от икономически, технологичен, екологичен, демографски, социален и институционален характер налагат необходимостта от правителствени програми, мерки и инструменти за подпомагане на земеделието и фермерските общности с цел гарантиране на хранителната сигурност на обществото, ефективното използване на природните ресурси, опазването на екосистемите, балансираното териториално развитие и цялостната устойчивост на икономиката.

От тази позиция актуалността на настоящия дисертационен труд е свързана с необходимостта от извършване на цялостна оценка на ролята на субсидиите за устойчивото развитие на земеделието в Република Косово, като акцентът е поставен предимно върху икономическите аспекти на устойчивостта.

Основна теза на изследването е, че субсидиите и тяхното разпределение по региони и сектори имат положително въздействие върху икономическата устойчивост на земеделието.

Целта на дисертационният труд е на база анализа на състоянието, развитието и потенциала на селското стопанство в Република Косово, да се оцени ролята на институционалната подкрепа за устойчивото му развитие и предложат мерки за оптимизиране на използвания инструментариум.

За реализиране на поставената цел се преминава през следните задачи:

- Изясняване на теоретичните и методическите въпроси, свързани с държавните интервенции в аграрния сектор, с фокус върху същността на субсидиите, техния ефект и влияние върху земеделието;
- Проучване на теорията и методиките за оценка на устойчивото развитие с акцент върху селското стопанство;
- Разработване на методика за изследване, анализ и оценка влиянието на субсидиите върху резултатите в селското стопанство и ролята им за устойчивото му развитие;

- Анализ и оценка на състоянието на производствения потенциал на земеделието в Република Косово;
- Изследване разпределението на финансовата подкрепа по региони и сектори;
- Установяване влиянието на субсидиите върху икономическата устойчивост на земеделските стопанства с различна специализация;
- Дефиниране на възможности и варианти за подобряване на конкурентоспособността и устойчивостта на различните сектори на земеделието;
- Формулиране на препоръки по посока устойчиво развитие на селското стопанство.

Предмет на изследването е влиянието на субсидиите върху устойчивото развитие на земеделието и фермерските стопанства.

Обект на изследването е аграрният сектор на Република Косово.

Методи на изследването. На база на възприетия изследователски подход, в дисертационния труд са използвани различни методи за изследване и анализ. Методът на съпоставянето намира приложение при теоретичния анализ на литературните източници. Приложени са сравнителен, монографски, табличен и графичен метод, метод на аналитичните групировки, метод на средните величини, статистически методи на изследване и анализ. Оценката на влиянието на институционалните фактори върху устойчивото развитие е на база на матриците за анализ на политики. При обработката на текста и емпиричните резултати от изследването приложение намират пакетите на Microsoft Office – Word и Excel.

Информационни източници. Необходимата информация за провеждане на изследването е осигурена чрез използването на три основни категории източници, включващи:

- Централизиран източници на международно равнище: FAO и нейният статистически отдел FAOSTAT, OECD, Световната търговска организация, Световната банка, Европейски статистически институт (EUROSTAT)
- Централизиран източници на национално равнище: Косовско статистическо бюро, Централната банка в Косово
- Собствени източници: анкета, фокусирана върху оценка на институционалната подкрепа върху икономическата устойчивост

II. КРАТКО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

ПЪРВА ГЛАВА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧНИ ОСНОВИ НА ПРАВИТЕЛСТВЕНАТА ПОДКРЕПА В СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО С ОГЛЕД ПОСТИГАНЕ НА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Първа глава на изследването е изградена на базата на задълбочен анализ на разнообразни литературни източници, като в резултат от проследяването на голям брой дефиниции, е адаптирана теоретичната рамка на проучването. Представени са различни определения и класификации на субсидиите, разгледани са концепциите за устойчиво аграрно развитие и връзката с институционалната подкрепа. На основата на теоретичния анализ е избрана методическа рамка на проучването.

1.1. Субсидии в селското стопанство – същност и класификация

В във всяка държава, независимо дали е развита или развиваща се, правителството интервенира на аграрните пазари. Аграрната политика на държавите, нейното влияние и нейната роля е обект на анализ от десетилетия. В тази връзка в своя разработка Stiglitz (1987) проследява основните причини за намеса на държавата в селското стопанство и дава отговор на въпросите защо пазарното разпределение на ресурсите се счита за неефективно или „неприемливо“. Авторът откроява няколко основни причини :

- ✓ Застрахователни пазари и достъп до кредити.
- ✓ Несъвършена информация.
- ✓ Външни ефекти.
- ✓ Разпределение на доходите.

Може би най-важната причина за държавната намеса в селското стопанство е загрижеността за разпределението на доходите, генерирани в икономиката. Това разпределение често не отговаря на етичните оценки на обществото за справедливост. По-специално, това може да доведе до значителен брой хора, които имат неприемливо ниски доходи или недостиг на храна. Това предполага правителството да разработи програми, които да увеличават доходите на дребните земеделски стопани, а също и програми за хранителни субсидии. Въпреки че са възможни различни обосновки за действия на правителството, връзката между тях и действителните правителствени политики може да бъде неясна. По този начин мерките, насочени към намаляване на риска (като програмите за стабилизиране на цените), могат действително да увеличат рисковете за доходите на земеделските производители и често водят до концентрация на субсидии.

Селското стопанство днес се подкрепя от правителствата почти навсякъде. Опитът показва, че веднъж установени селскостопански субсидии не се отстраняват лесно, дори когато първоначалната причина за създаването им вече не съществува. Земеделските субсидии в една страна, предизвикани от селскостопански субсидии в друга държава или съюз, най-накрая могат да доведат до протекционизъм в световен мащаб. Имайки предвид преобладаващата ситуация на платежния баланс в много развиващи се страни, много правителства могат да считат налагането на търговски бариери за по-евтино (поне в краткосрочен план), отколкото по-нататъшно увеличаване на разходите за селскостопански дейности.

На този фон е лесно да се види, че международните организации, занимаващи се с търговия и развитие, проявяват все по-голям интерес към различните видове селскостопански субсидии. В тази връзка е много важно идентифицирането и приемането на обща дефиниция за субсидиите.

Общата идея за субсидиите е, че те включват (реални) парични преводи от една група в обществото в друга, по-специално от данъкоплатците (чрез правителството) към определени групи в обществото, или бизнес, или домакинства. Тази обща представа за субсидиите, прилагана за селскостопанския сектор, не предоставя стабилна основа за международно сравнение, нито пък служи за аналитична цел. (Joint Economic Committee, 1973 г.)

Joint Economic Committee, който изследва програмата на федералните субсидии в САЩ, определя субсидиите като „ средства от публичния сектор, които пряко променят относителните цени в частния сектор. Perst (1974) от своя страна счита и тази дефиниция за не достатъчно точка.

По-точно е определението, че субсидиите са плащания, различни от тези, които обикновено се плащат за стоките, услугите и факторите (ОЕСД, 1983 г.). Следователно субсидиите в тази дефиниция са предизвикани от правителството промени на относителните цени. Разбира се, не винаги е възможно да се определи цената, която обикновено се плаща.

Като цяло „субсидията е резултат от действия на правителството, което предоставя предимство на потребителите или производителите, за да се допълнят доходите им или да се намалят разходите им“ (ОЕСД, 2005). Действието на правителството може да се състои в плащане на пари, освобождаване от данъчна тежест, защита от конкуренция или разнообразие от други политики или мерки.

Формите на субсидиране варират в зависимост от страната и стоките. Основните форми на субсидиране според Sumner, 1995 включват: (1) директни плащания на земеделски стопани; (2) ценови мерки, реализирани с държавни покупки и съхранение; (3) наредби, които определят минимални цени по местоположение, крайно използване или някаква друга характеристика; (4) субсидии за стоки като застраховане на културите, реакция при бедствия, кредит, маркетинг и напояване; (5) експортни субсидии; и (6) бариери при внос под формата на квоти, тарифи или регулации.

1.2. Субсидии и устойчиво развитие

Идеята за "устойчиво земеделие" придоби известност след публикуването на доклада на Брюндланд през 1987 г. в съответствие с концепцията за "устойчиво развитие" (Velten et al., 2015). Устойчивостта на селскостопанските системи е широко обсъждана и се разглежда в международни форуми като от съществено значение за прехода към глобално устойчиво развитие (ОЕСД, 2001; Binder et al., 2010). Въпреки съгласието относно неговата значимост, има различия по отношение на това как се определя устойчивостта в селското стопанство и как всъщност се преследва в процеса на разработване на политики (Binder et al., 2010). Това отчасти се дължи на факта, че е производно на редица "алтернативни" селскостопански култури, като например биологично, регенеративно и екологично земеделие (Lockeretz, 1988; Dunlap et al., 1992). Той също така отразява обстоятелството, че конкуриращите се заинтересовани страни са склонни да определят устойчивостта по начини, които обслужват техните конкретни интереси (Dunlap et al., 1992; Allen et al., 1991).

Концепцията за устойчиво земеделие обхваща различни аспекти на селското стопанство в различни регионални и национални контексти (Zhen and Routray, 2003). Прегледът на определенията за устойчиво земеделие обаче разкрива известна съгласие в определени насоки на концепцията. Повечето от определенията например отчитат трите стълба на устойчивостта - екологична, социална и икономическа. Многоизмерният подход разработен във ФАО (1990 г.) с оглед адекватното му приложение: „Управлението и опазването на базата на природните ресурси и ориентацията на технологичните и институционалните промени по такъв начин, че да се гарантира постигането и непрекъснатото удовлетворение на човешките нужди за настоящите и бъдещите поколения. Такова развитие (в селското стопанство, горското стопанство и риболова и др.) запазва генетични ресурси на земя, вода, растения и животни, е защитаващо околната среда, технически подходящо, икономически жизнеспособно и социално приемливо ".

Връзката между субсидиите и техните неблагоприятни въздействия върху устойчивото развитие, по-специално въздействието върху околната среда, е призната от изследователската общност от много години. Икономистите обикновено са склонни да разглеждат субсидиите като неефективни, скъпи и вредни за околната среда, които налагат тежест върху правителствените бюджети и данъкоплатците - всичко това е силен аргумент за реформа (OECD, 2005). Субсидиите изкривяват цените и решенията за разпределение на ресурсите, като по този начин променят количеството стоки и услуги, произведени и консумирани в икономиката. Този вид помощ се предлага по редица причини, включително за насърчаване на регионалното развитие, подкрепа на заетостта и доходите и за улесняване на приспособяването към променящите се икономически, социални или екологични условия (OECD, 2005).

Отчитането и обосноваването на субсидиите е необходим аспект за подобряване на прозрачността в търговската система. Допълнителният мониторинг би помогнал в тази и в други области. Субсидиите са икономически в своето първоначално въздействие, но могат да доведат до важни социални или екологични последици. Анализът на субсидиите от гледна точка на устойчивото развитие изисква тези последици да се разглеждат интегрирано.

Перспективата за устойчиво развитие също подчертава факта, че връзките между дейностите са глобални, а не само местни и че последиците от дадено действие трябва да бъдат оценени в дългосрочен план, а не само в краткосрочен период.

Според OECD (2007) потенциалните ползи от реформата на субсидиите имат редица перспективи. В съответствие с подхода за устойчиво развитие, използван в настоящата работа, ние разглеждаме тези ползи от гледна точка на икономически, екологични и социални резултати.

1.3. Методика на изследването

На база на прегледа на концепциите за устойчиво развитие и тяхната връзка с държавните интервенции в аграрния сектор, е разработена методика на изследването, която може да се раздели на три основни части.

Методи и индикатори за оценка на устойчивостта

За да се даде възможност за преход към устойчиво производство, са разработени различни инструменти, които дават представа за устойчивостта на селскостопанските системи (Binder et al, 2010; Schader et al., 2014; De Olde et al., 2016). Инструментите за измерване и мониторинг за устойчивост варират значително географско и секторно, в от една страна, от друга по целеви групи като земеделски производители или политици,

подбор на показатели, метод на агрегиране и време, необходимо за изпълнение (Marchand et al., 2014; Schader et al., 2014). Много наблюдатели подчертават важността на интегрирането на екологичните, икономическите и социалните теми в инструментите за измерване на устойчивостта, но екологичните теми и инструменти обикновено получават повече внимание (De Olde et al., 2016; Binder et al., 2010; Finkbeiner et al., 2010; Lebacqz et al., 2013; Marta-Costa и Silva, 2013; Schader et al., 2014).

Индексите за измерване на устойчивостта се различават по отношение на отправна точка, цели и предположения, като например какво трябва да бъде измерено, как да се измери и кои перспективи за устойчивост са уместни. Тези разлики в основните характеристики означават, че изборът на индекс влияе върху резултата от оценката (Marchand et al., 2014).

Rigby et al. (2001) и Gomez et al. (1996) изграждат индекси на устойчивост на земеделските стопанства, обхващащи шест аспекта: добив, печалба, честота на отказ на културите, дълбочина на почвата, сертифициране на органични вещества и трайно почвено покритие.

На база на преглед на различни подходи и адаптирането им според посоката на изследването, настоящата дисертация се фокусира към икономическия компонент на устойчивото развитие, поради което са изследвани техническата, икономическа ефективност и рентабилност.

Методи и индикатори за оценка на подкрепата в селското стопанство

Подкрепата на аграрния сектор е широко разпространен инструмент на аграрната политика. Много развити икономики предоставят значително подпомагане на своите земеделски производители и нивото му нараства и в развиващите се икономики. Подкрепата в селското стопанство може да се предоставя чрез различни инструменти (субсидии, освобождаване от данъци, подкрепени цени и др.) и може да се финансира от различни заинтересовани страни (данъкоплатци, потребители, чужденци и др.). Това прави оценката ѝ трудна и противоречива.

Подкрепата на селското стопанство се наблюдава от международни организации. Националните правителства също изчисляват различни показатели. Повечето от тях са доста специални индикатори, предназначени да бъдат изчислени с прости и лесно достъпни данни. Сложните показатели, които изискват много повече данни и информация и често икономически модел, едва ли могат да бъдат основа за международни сравнения и преговори. Концептуалните показатели, получени от последователната икономическа теория, също са полезни показатели, спрямо които могат да се оценят ad hoc показатели.

Излишъкът за производителите и потребителският излишък са ключови компоненти на анализа на благосъстоянието. Промените им осигуряват точно измерване на промените, изразени в парична единица. В случай на сложна политика, която комбинира данъци, субсидии, квоти и др. излишъкът на производителите остава централна мярка за синтезиране на различните ефекти върху благосъстоянието на производителите.

В дисертационния труд са анализирани индикаторите на OECD за оценка на финансовата подкрепа в аграрния сектор : Producer Subsidy Equivalent (PSE), който се определя като годишната парична стойност на brutните трансфери от потребителите и данъкоплатците към земеделските производители, произтичащи от политически мерки за подпомагане на селското стопанство, независимо от техния характер, цели и въздействия върху земеделското производство или доходи.

Total Support Estimate (TSE) също се изчислява от OECD и представлява годишната парична стойност на всички брутни трансфери, които поддържат селското стопанство, без свързаните с тях бюджетни постъпления, независимо от техните цели и въздействия. По-специално TSE включва компонента, дефиниран като General Services Support Estimate (GSSE), която е паричната стойност на брутните трансфери към общи услуги, предоставяни на селскостопанските производители колективно (напр. изследвания, обучение, инспекции, маркетинг и популяризиране). Тези мерки включват бюджетни разходи, които само косвено подкрепят земеделския стопанин.

Методика за оценка на влиянието на обществената подкрепа върху устойчивото развитие

Изследването на общественото въздействие върху устойчивото развитие има за цел проследяване на влиянието на институционалната среда върху икономическата устойчивост. Настъпилите съществени изменения в провежданите аграрни политики, разширяващата се глобализация на международните пазари и провежданите реформи в Косово, водят до повишаване на значението на методите за оценка на потенциалните сравнителни предимства и конкурентни способности като основа за устойчивото развитие. Подобни проучвания на общественото подкрепа се извършват с помощта на различни математически подходи и разнообразни модели. Един от най-често използваните в аграрния сектор през последните години е разработената от Монке и Пиърсън матрица за анализ на политики (МАП).

Информацията, генерирана от МАП, може да се използва при формирането на други важни за анализа показатели и индикатори. Съществуват основните измерители на сравнителните предимства и конкурентните способности, които служат като база за анализ на възможностите за устойчиво аграрно развитие. В настоящето изследване са използвани : Пазарна и социална ефективност; Номинален коефициент на подкрепа (Nominal Protection Coefficient– NCP) ; Коефициент на ефективна защита(Effective protection coefficient-EPC) ; Коефициент на разходите за вътрешни ресурси (Domestic Resource Cost ratio- DRC).

ВТОРА ГЛАВА: ИЗСЛЕДВАНЕ, АНАЛИЗ И ОЦЕНКА НА РОЛЯТА НА СУБСИДИИТЕ ЗА УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ НА АГРОБИЗНЕСА В КОСОВО

2.1. Ролята на селското стопанство за икономиката на Косово

Косово е изправено пред редица предизвикателства в развитието на конкурентна икономика и реформирането на националните политики, за да бъдат по-близо до тези на ЕС. Нова фаза в отношенията между ЕС и Косово започна с подписването на Споразумението за стабилизиране и асоцииране през октомври 2015 г. Това споразумение отвори нова възможност за свободна търговия и прилагане на европейските стандарти в най-различни сектори.

Косово постигна напредък в процеса на разработване на своите национални селскостопански стратегии, схеми за отпускане на безвъзмездни средства, механизми за контрол, земеделски регистри и статистика. Подкрепата на ЕС чрез Инструмента за предприсъединителна помощ (ИПП) 2014-2020 г. и чрез помощ от Technical Assistance and Information Exchange (ТАІЕХ) се насърчи по-нататъшното развитие на селскостопанския сектор и хармонизирането на националните политики. Въпреки това,

този процес остава предизвикателство по отношение на постигането на всички цели, определени от ОСП.

Таблица 1. представя основните макроикономически индикатори на Република Косово за 2010 и 2017 година, като целта е сравнителен анализ на макроикономическата ситуация през последните 7 години.

Таблица 1: Основни макроикономически показатели за Р. Косово

Показател	Мерна единица	2010	2017
Обща площ	km ²	10 908	10 908
Население	000	2 181	1 772
Гъстота	inhabitants/km ²	200	162
БВП по постоянни цени	mill. EUR	4 402	6 282
БДС по постоянни цени	mill. EUR	3 687	5 032
Икономически растеж	%	3,3	3,7
БВП на чове от населението	EUR	2 480	
Инфлация	%	3,5	1,5
Брой заети	(000)	-	357
Безработица(%)	%	44	30,5
Общ износ на стоки	mill. EUR	296	378
Общ внос на стоки	mill. EUR	2 158	3 044
Търговски баланс	mill. EUR	-1 862	-2 666
Търговият като дял от БВП	%	55,7	54,5
Дял на храни, напитки,цигари в разходите на домакинствата	%	35,0	
Валутен курс (1 EUR =)	EUR	1,00	1,00

Източник: APM Database Kosovo

През 2017 Косово показва положителни тенденции на развитие, бележещи началото на възстановяване от тежкия спад или намаление в брутния вътрешен продукт (БВП), предизвикано от световната икономическа криза.

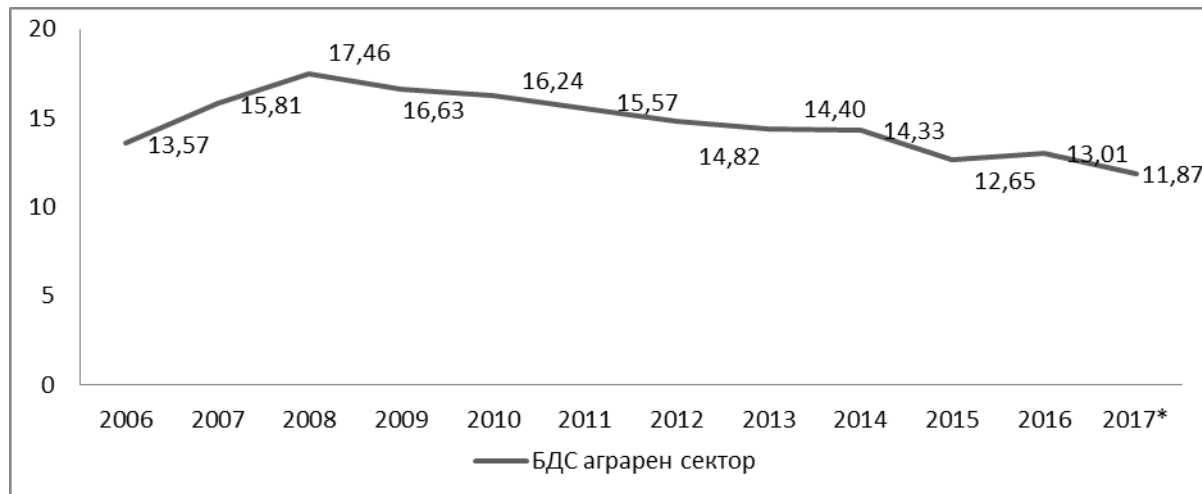
Данните показват подобряване на макроикономическите показатели, като инфлацията е ниска, а безработицата намалява съществено, но все още е с високи нива. Икономическият растеж е над 3%, но БВП в страната все още е под 30% от средното за ЕС-28.

Въпреки наблюдаваните положителни тенденции, Косово трябва да продължи с реформите и хармонизирането на законодателството, както и развитието на пазарните отношения и полагането на основите на действаща пазарна икономика и демократичен ред. Страната регистрира положителни промени в правилната посока, но още има редица проблеми свързани с законодателството, корупцията и равенството, които трябва да бъдат преодолени, за да бъде получена покана за членство в ЕС.

Аграрният сектор в Косово играе много важна роля за осигуряване на възможности за заетост и за генериране на доходи. През 2015 г. селскостопанският сектор допринесе с 13,5% за БДС и около 27% за общата заетост и представляваше 12,8% от общата стойност на износа (Agricultural Statistics Database – Kosovo).

Развитието на селскостопанския сектор в Косово е от особено значение по отношение на подобряването на търговския баланс, намаляването на безработицата и увеличаването на сигурността на хранителните продукти и опазването на околната среда.

Фигура 1: Дял на аграрния сектор в БДС (%)

Източник: Agricultural Statistics Database – Kosovo

Данните свидетелстват за сериозни вариации и постепенно намаляване на ролята на селското стопанство в създадената добавена стойност. Най-високият дял на БДС е около годините световната икономическа криза, която се отразява в страната и намалява ролята на останалите два сектора. След 2011г. се забелязва спад, но все още земеделието остава важен сектор в страната. Той представлява близо 12% от БДС в Република Косово, което е съществено над средното за ЕС-28 и Република България.

Значимата роля на земеделието в националната икономика определя и необходимостта от реформи и целенасочена аграрна политика, която да подкрепя отрасъла и да доведат до формирането на устойчиво и конкурентоспособно земеделие в република Косово.

2.2. Аграрна политика на Република Косово

Новият програмен документ за селското стопанство и развитието на селските райони в Косово е приет въз основа на концепцията на ЕС за развитие на селските райони. Директните мерки за подкрепа на производителите на ARDP 2007-2013 в известен смисъл съответстват на мерките по Стълб I по ОСП, а мерките за подкрепа на развитието на селските райони, подобни на тези по Втория стълб на ОСП. Програмният документ с планираните мерки е приложен въз основа на годишното разпределение на бюджета за селското стопанство и за развитие на селските райони. Разпределението на общия бюджет на МЗГРР за различните мерки в ARDP 2007-2013 следва само частично общите цели за развитие на земеделието и селските райони (МЗГРР, 2012).

Поради неблагоприятната структура на земеделските стопанства и неефективното използване на производствените фактори, добивите на селскостопанските продукти в

Косово са много по-ниски от средните добиви в ЕС. Като цяло земеделието и хранително-вкусовият сектор са изправени пред трудности при разработването на вериги за дистрибуция на храни, маркетинга и качеството, ветеринарните и фитосанитарните стандарти в сравнение със стандартите на ЕС. Средно цените на производителите на селскостопанска продукция са значително по-високи в Косово в сравнение с цените на страните от ЕС. Това показва, че производителите в Косово все още имат слаба ценова конкурентоспособност. През последните няколко години се отчита и нараства отрицателният дефицит в търговията със селскостопански продукти. Трябва да се разработи селскостопанска търговска стратегия въз основа на анализ на пазара и следователно местните производители и преработватели биха могли да използват по-добре пазарните възможности, а също така да стабилизират ситуацията със заетостта и доходите.

Като цяло селските райони в Косово са изправени пред ниско ниво на икономическо развитие, което води до висок процент на безработица. Способността за намаляване на зависимостта на селската работна сила от аграрния сектор и развитието на дейностите за допълнителен доход в селските райони остава една от най-трудните задачи. За да се намали обезлюдяването и бедността в селските райони, трябва да се създадат възможности за работа чрез подкрепа на диверсификацията на селскостопанските дейности като обработка на традиционни местни хранителни продукти и нишови продукти, както и чрез насърчаване на бизнес инициативите в предоставянето на селски услуги.

Трябва да се организират и работни срещи, където да се насърчава женското предприемачество. Икономическото развитие в селските райони трябва да се стимулира чрез непрекъснато подобряване на инфраструктурата като електричество, пътища, водоснабдяване, изхвърляне на отпадъци, широколентов интернет.

Разпределението на бюджета и нивото на подпомагане на селското стопанство и развитието на селските райони за периода 2007—2014 г. е сравнително ниско в сравнение с другите страни от Северните Балкани и страните от ЕС. Увеличаването на конкурентоспособността на селското стопанство трябва да бъде придружено с увеличаване на бюджетните средства за селско стопанство. Конкурентното земеделие изисква актуализирани знания, информация и услуги за управление. По-нататъшното обучение, съветите по технически и фермерски / бизнес мениджмънт и информация за селскостопанския пазар в съответствие с конкретните нужди на страната са предпоставки за растеж на селскостопанска продукция и повишаване на ефективността и конкурентоспособността на сектора.

Насърчаването на селскостопанските изследвания ще спомогне за развитието на устойчиви производствени системи, особено с оглед на новите предизвикателства като изменението на климата, биоразнообразието, повишаването на цените на хранителните продукти и биогоривата. Въпреки че от няколко години все още не е постигнато единодушие в рамките на ОСП по отношение на оптимизиране на политиките и инструментите, насочени към агроекологичните плащания, Косово следва да започне схеми за агроекологични плащания, предлагащи подкрепа за устойчиво използване на природните ресурси, по-специално за устойчиви практики за използване на земята при земеделие с висока природна стойност (HNV).

Трябва да се обърне повече внимание на районите с по-неблагоприятно положение. Тъй като повечето стопанства (94%) са много малки до 4 ха, трябва да се намерят начини за справяне с развитието на тези стопанства. За да се засили производството и търговията с дребните земеделски производители, подкрепата за

създаването на организации на производители въз основа на Организацията на единния общ пазар на ЕС (Единна ООП) ще бъде най-важната мярка за секторите на плодовете и зеленчуците. Поради големите различия в производството и колебанията на цените, Косово трябва да започне механизми за предотвратяване на риска и управление на риска, като подкрепя частната застраховка.

Косово трябва да сравнява настоящата си политика с най-добрите международни практики, в същото време като се привежда в съответствие с политиката на ЕС. Със Споразумението за стабилизиране и асоцииране (ССА) Косово влиза в нова фаза на процеса на интеграция. Следователно трябва да се положат повече усилия за подобряване на междуведомствената и вътрешно-министерска координация, включително донорските дейности, както и укрепване на човешките ресурси по отношение на по-целенасочени, дългосрочни индивидуални обучения.

Разработени стратегии и програмни документи в Република Косово

Министерството на земеделието изпълнява функциите си въз основа на следните основни политически документи:

- Програмата за развитие на селското стопанство и развитие на селските райони (ARDP) 2014-2020 (МЗГРР 2013)
- Средносрочната рамка за разходите 2016-2018 (GoK 2015)
- Програмата за икономическа реформа (ERP) 2016-2018 (GoK 2016), в която са определени подробни средносрочни и дългосрочни цели на политиката, основните мерки, инструментите за мониторинг и разходите за изпълнение на политиките.

Краткосрочните политики са подробно описани в годишната национална програма за развитие на селското стопанство и развитието на селските райони и съответните дейности в годишния план за действие.

ARDP 2014-2020 се основава на предишния ARDP за 2007-2013 г , като тя се занимава с дългосрочните цели и приоритети при спазване на регламентите на ОСП на ЕС и свързва процеса на програмиране с многогодишни програми за развитие на селските райони.

Помощта по IPA II подпомага Косово за постигане на съответствие с достиженията на правото на ЕС. Той улеснява подобренията за операторите и производителите на селскостопански и хранителни продукти на регионалните и европейските пазари; заетостта и генерирането на доходи в аграрния сектор; развитие на професионално обучение, управление на земеделските стопанства и образование в земеделието и приема мерки за подобряване на устойчивостта и намаляване на последиците от изменението на климата.

Други цели на са предоставянето на техническа помощ за подобряване на събирането, обработката и отчитането на данни за всички подсектори на селското стопанство и развитието на селските райони. В тази връзка ARDP следва четирите приоритетни области, определени от IPA II (ЕС, 2014), по които са дефинирани и конкретни мерки.

За 2014-2016 г. МЗГРР реши да приложи само някои от мерките на ARDP, представени в таблица 2, като същевременно се подготвя за бъдещо прилагане на други мерки (M 501, M 401, M 402 и пилотна мярка M 201)

Като цяло програмата ARDP подчертава необходимостта от повишаване на конкурентоспособността на фермите и свободния достъп до пазара на ЕС като важни възможности за подобряване на приходите на земеделските производители в Косово.

Следователно развитието на нови производствени мощности и подобрената конкурентоспособност изисква подобрени стандарти за маркетинг, опаковане, качество и етикетиране в по-широкия обхват на агро-хранителния сектор.

Според последния анализ на ЕК, само много малка част от косовските ферми и предприятия за преработка на храни са конкурентни на пазарите на ЕС и на международните пазари (ЕС, 2015). Основната причина за ниската конкурентоспособност на селското стопанство в Косово е преобладаващия дял на малките стопанства, високата степен на фрагментация на земята, ограниченият достъп до кредит и липсата на познания при използването на съвременни технологии.

Таблица 2: Косово ARDP 2014-2020: приоритети и мерки

Приоритети	Мерки
Подобряване на устойчивостта и конкурентоспособността на всички земеделски и агропромишлени продукти и продължаване на сближаването със стандартите на ЕС	М 101 Инвестиции в земеделските стопанства М 103 Инвестиции в преработка и маркетинг на аграрни продукти
Възстановяване, защита и подобряване на екосистемите, свързани със селското и горското стопанство	М 201 М 201 Агроекологични мерки и органично земеделие М 202 Залесяване и защите на горите
Насърчаване на социално-икономическото включване, намаляване на бедността и балансирано териториално развитие	М 302 Диверсификация на стопанствата и бизнес развитие М 303 Подготовка и прилагане на подхода LEADER
Трансфер на иновации и знания в селското, горското стопанства и укрепване на капацитета на публичната администрация за изпълнение на програми за развитие на селските райони	М 401 Обучение М 402 Консултантски услуги М 501 Техническа помощ
Други	Проекти за напояване

Източник: MARF 2013

Със съдействието на международни донори, МЗГРР работи за създаването на необходимите структури в съответствие с политиките на ОСП и IPARD за процеса на интеграция към ЕС.

В стремежа си да засили привечдането в съответствие с ОСП на ЕС, МЗГРР създаде отдел за консултантски услуги, който предоставя техническа, икономическа и правна подкрепа на земеделските производители (ЕС, 2015). МЗГРР разполага и с консултанти на общинско ниво. 79,7 милиона евро са предвидени за подпомагане на развитието на селското стопанство и селските райони, на базата на което се отвориха общински информационни центрове във всяка община, за да предоставят съвети и

подкрепа на земеделските производители. МЗГРР също създаде специален уебсайт, който предоставя информация за развитието на селските райони и следи схемите и субсидиите за безвъзмездни средства в съответствие със стандартите на ЕС.

Освен това създаденият управляващ орган продължава да прилага и следи схемите за субсидии чрез Агенцията за развитие на земеделието. Земеделските производители, които кандидатстват за безвъзмездни средства и субсидии, са регистрирани чрез Регистъра на земеделските стопани, който представлява софтуерна система, която се използва от земеделските служби в общините и централно от МЗГРР. Този начин на контрол на плащанията представлява основата за реформи и за привеждане в съответствие със стандартите на ЕС.

Еволюция на аграрната политика

През периода на проучване бюджетната подкрепа за селското стопанство в Косово нараства от 11,0 милиона евро през 2010 г. на 59,1 милиона евро през 2015 г. През 2015 г. общата помощ за селското стопанство е над два пъти в сравнение с 2014 г., когато е била 27 милиона евро.

Фигура 2: Обща бюджетна подкрепа за аграрния сектор (million euros) 2010/15

Източник: Agricultural Statistics Database-Kosovo

Ръстът на общата помощ се дължи главно на увеличените средства за пряка подкрепа на производителите и за мерки за структурно развитие и развитие на селските райони, докато подкрепата за общи услуги остава почти непроменена. Прямата подкрепа на производителите като част от общата варира между 31,9% и 47% през 2010-2015 г., следвана от подкрепа за развитие на селските райони (между 39% и 47%) и тази за общи услуги (между 6% и 29,1%).

Мерките за пряка подкрепа на производителите имат за цел да увеличат селскостопанското производство, доходите на фермерите и да подобрят конкурентоспособността на селскостопанския сектор по отношение на други сектори и внос. Общият бюджетен трансфер за директна подкрепа на производителите се увеличи от 3,5 милиона евро през 2010 г. до 15,2 милиона евро през 2014 г. и до 27,8 милиона евро за 2015 г.

Прямата подкрепа на производителите се предоставя под формата на преки плащания на базата площ или брой животни за специфични сектори на растенията и животновъдството. Субсидиите за производствени фактори са отпускани само за гориво за прибиране на реколтата до 2013 г. Плащанията за производство са въведени

едва наскоро (през 2013 г. за разсад и през 2014 г. за мляко), но техният дял от общата пряка подкрепа остава под 4% през анализирания период.

Политиката за развитие на селските райони също играе много важна роля в селскостопанската политика на Косово. Това се дължи преди всичко на спецификата на селскостопанския сектор и селските райони.

Мерките за развитие на селските райони са насочени към засилване на конкурентоспособността на производителите на храни чрез подпомагане на инвестиции в първичното производство и преработващата промишленост, както и чрез въвеждане на международни стандарти за безопасност на храните. През 2015 г. бюджетните разходи за изпълнение на мерките за развитие на селските райони възлизат на 27,8 милиона евро, увеличавайки се от 4,3 милиона евро през 2010 г.

За периода 2010-2015 г. тази подкрепа представлява около 43% от общата бюджетна подкрепа за селското стопанство.

Подкрепата за структурното и селското развитие е насочена най-вече към повишаване на конкурентоспособността на агро-хранителния сектор. Финансирането на мерки, насочени към подпомагане на селската икономика и населението, се увеличава през последните години (от около 0,1 милиона евро през 2010 г. до около 1,8 милиона евро през 2015 г.), но дялът на тези средства в сравнение с общите средства за развитие на селските райони остава нисък, под 10% (6,5% през 2015 г.).

Тези средства бяха отпуснати за изграждане на местен капацитет (LEADER) и от 2014 г. за подпомагане на диверсификацията на фермите и алтернативни дейности в селските райони. Подкрепата за подобряване на селската инфраструктура и поддържането на селското наследство не е осъществена поради бюджетни ограничения.

През повечето години от периода по-голямата част от бюджета за подобряване на конкурентоспособността на селскостопанския сектор е насочена към мерки за реструктуриране на земеделските стопанства. Подкрепата за реструктуриране на земеделските стопанства беше реализирана предимно под формата на инвестиционна подкрепа, фокусирана върху няколко селскостопански подсектор (птици, плодове, зеленчуци и лозя, мляко и месо, зърнени култури и мед). През 2015 г. средствата за инвестиции в земеделски стопанства се увеличиха значително (от около 3,5 милиона евро през 2010 г. на 21 милиона евро през 2015 г.), което показва, че е налице осведоменост за необходимостта от повишаване на производителността и качеството на селскостопанските продукти и за подобряване на устойчивостта и конкурентоспособност.

Подкрепата за реструктуриране на селскостопанския хранителен сектор е насочена към преработката и предлагането на пазара на селскостопански продукти. Подкрепата има за цел да подобри използването на селскостопански продукти чрез засилване на производството с по-висока стойност; създаване на центрове за събиране, опаковане и съхранение; и въвеждането на системата за управление на безопасността на храните на анализа на опасността и критичните контролни точки (НАССР) с цел да се отговори на изискванията на ЕС (Miftari и Noxhaj, 2014).

Средствата за реструктуриране на селскостопанския и хранително-вкусовия сектор не се променят съществено през периода на проучване. Междувременно много проекти, които бяха изпълнени по тази мярка, бяха подкрепени и от фондове на ЕС.

Подкрепата за реструктуриране на горското стопанство беше насочена главно към залесяването и съществуваше до 2013 г. След 2013 г. за тази мярка не бяха

отпуснати средства поради бюджетни ограничения. Подкрепата за общи услуги беше сравнително стабилна през целия период на проучване 2010-2015 г., като средно беше 3 милиона евро. Повече от 95% от тази подкрепа беше отпусната за финансиране на подобряването на стандартите за безопасност на храните (ветеринарни и фитосанитарни услуги) и само малка част от средствата бяха отпуснати за техническа помощ и професионално обучение в селските райони (0,1 милиона евро).

Професионалното обучение на земеделските стопани е от голямо значение за ускоряване на развитието на селското стопанство в Косово. Бюджетът за тези дейности обаче все още е сравнително малък, като се вземе предвид относително големият брой земеделски производители, заинтересовани да се запишат в специализирани програми за обучение и образование.

Броят на инструментите за директни плащания се увеличи значително в Косово между 2010 и 2015 г. Директната подкрепа за производителите нарасна най-много в Косово в сравнение със съседните страни. През 2010 г. съществуват само четири директни схеми за подпомагане (за лозята, млечните крави, млечните овце и кози и горивата) и с постепенното въвеждане на нови специфични за схеми както за растениевъдство, така и за животновъдството, този брой нараства до 15 през 2015 г. Някои плащания на единица също са се увеличили (за зърнени култури през 2013 и 2015 г. и за млечни крави и дребни преживни животни през 2012 и 2015 г.)

Обвързаните плащания не се прилагат в Косово, въпреки че те са основният инструмент на политиката в рамките на ОСП. Преминаването към тази схема на плащания остава предизвикателна задача за Косово и това трябва да бъде осъществено преди времевия хоризонт до 2020 г., както е очертано в ARPD 2014-2020. Като цяло пряката подкрепа за земеделието е важна за селското стопанство в Косово, тъй като секторът е доминиран от малки стопанства.

Прилагане на аграрната политика

Цялостното развитие на селскостопанската политика в Косово се ръководи до голяма степен от перспективата за интеграция в ЕС. Както беше описано по-горе, селското стопанство е един от най-взискателните и сложни сектори в развитието на политиката на Косово и в законодателство на ЕС.

Това постави допълнителни изисквания към процеса на хармонизиране с регламентите на ОСП на ЕС и се изискват повече усилия и получаване на допълнителна помощ от международни донори за въвеждане на необходимата регулаторна рамка и политики, които биха насърчили развитието на конкурентоспособен селскостопански сектор. Признавайки важността на това, правителството значително увеличи бюджетната подкрепа за този сектор, особено от 2015 г.

Бюджетната подкрепа за селското стопанство и развитието на селските райони в Косово е описана подробно в ARDP 2007-2013 и ARDP 2014-2020. И двата документа бяха подготвени в същата рамка като ОСП на ЕС. Въпреки това, средствата за изпълнение на ARDP, особено за 2007-2013 г. бяха много ограничени и приоритетите бяха свързани главно със селскостопанското производство и конкурентоспособността на сектора.

По ERP 2016-2018 Косово отделя 50% от общия бюджет за субсидии и безвъзмездни средства за мерки по Първия стълб. В допълнение към това правителството продължава да подкрепя инвестиционни проекти (мерки по Втори стълб) през 2016 г.

Значително постижение е отбелязано в подобряването на селскостопанската инфраструктура за агробизнеса чрез планираните реформи за ERP за 2016 г., в които политиката демонстрира ангажираност към подпомагат земеделските производители чрез увеличаване на покритието на напоителната система (до 40% обработваема земя), развиване на инфраструктурата на пазара на едро за селскостопански стоки, разширяване на броя на лабораториите и създаване на интегрирана селскостопанска информационна система.

МЗ отпусна 2,1 милиона евро за проекти за напояване в публичния сектор през 2016 г., а още 1 милион евро е планиран като част от програмата за развитие на селските райони за 2016 г., която е насочена към частните стопанства. Изпълнението на тези мерки обаче ще бъде предизвикателство, тъй като изисква повече финансови средства, отколкото са отпуснати от националния бюджет за подпомагане на програмата и други дейности, като например свързаните с консолидацията на земеделските земи.

Според Плана за действие на Стратегията за укрепване на земята 2010-2020 г. изпълнението на тези мерки продължи през 2016-2018 г. и повече от 0,5 милиона евро годишно са отпуснати от националния бюджет (MAFRD, 2010). Консолидирането на земите като неразделна част от политиката за развитие на селските райони би помогнало на земеделските производители, насърчило на развитието на пазара на земя и би подобрило достъпа до кредити и инвестиции.

Като цяло Косово постигна успех в подготовката за прилагането на повечето мерки по IPARD II. По-нататъшното насърчаване на развитието на селското стопанство и селските райони, като например засилване на производителността на земеделските производители, постигане на консолидация на земята, подпомагане на биологичното земеделие, опазване на околната среда и на горското стопанство и увеличаване на техническата помощ ще изискват допълнителни реформи.

Развитието на селскостопанската политика в Косово през последните години показва важна стъпка към хармонизиране с тази на ЕС. Основните характеристики на развитието на аграрната политика в Косово могат да бъдат обобщени в следните ключови наблюдения:

- Косово прие дългосрочни и средносрочни стратегически документи, като ARDP 2014-2020, Средносрочна рамката за разходите, Годишната национална програма за развитие на селското стопанство и развитие на селските райони и ERP, в които са зададени целите и приоритетите за селското стопанство и развитие на селските райони. Като цяло разработването на програмни документи и хармонизирането с принципите на ЕС показва известен напредък, главно в целите за укрепване на отговорните институции и увеличаване на бюджета.
- Като цяло финансирането на селското стопанство и развитието на селските райони се увеличи през последните години, но все още е твърде ниско за изпълнение на всички мерки.
- Общото разпределение на селскостопанска помощ е по равно между директна подкрепа на производителите (Първи стълб) и подкрепата за развитие на селските райони (Втори стълб).
- Директната подкрепа на производителите се увеличи значително през 2010-2017 г. и се изплаща главно под формата на плащания на единица площ, съчетани с плащания за специфични култури или плащания за животновъдството на глава добитък.

- Основната част от подкрепата за развитие на селските райони беше отделена за подобряване на конкурентоспособността на селското стопанство. Въпреки това нямаше средства за подпомагане на подобряването на селската инфраструктура, поддържането на културното наследство или подобряването на околната среда.
- Подкрепата за общи услуги представлява най-малкият дял от общия бюджет за селското стопанство и се предоставя главно за подпомагане на подобряването на стандартите за безопасност на храните.

Земеделските стопани в Косово са изправени пред няколко ограничения, разпокъсаност на земята, остарели технологии на земеделието, липса на диверсификация на производството, ограничен производствен капацитет и ограничено предоставяне на техническа помощ.

Въпреки че са предприети няколко реформи за справяне с някои от тези проблеми (например консолидация на земи, напоителни системи и биологично земеделие), са необходими допълнителни усилия за засилване на тяхното прилагане и за повишаване на конкурентоспособността на селскостопанския сектор в Косово.

Други пренебрегвани области, които се нуждаят от по-нататъшни политически действия, са опазването на околната среда и районите с по-малко облагодетелствани зони (хълмове, подвижни земи и др.), които са зоните с намалена производителност. В допълнение, системата за директна подкрепа за земеделските стопанства понастоящем разчита изключително на обвързани плащания за култури и животни, докато присъединяването към ЕС ще изисква приемане на схеми за отделяне на плащанията. Развитието на селскостопанската политика в тази посока обаче ще зависи от административния и човешкия капацитет и наличието на финансови ресурси.

2.3. Измерване на обществената подкрепа в Косово от международни организации

Измерването на обществената подкрепа в земеделието може да се извърши чрез използването на различни показатели и индикатори. ОИСП разработва методика в тази връзка и поддържа база данни с показателите Total budgetary transfers to agriculture (TSE) и PSE (Producers support estimate), като на тази база се анализират различните видове аграрни политики. Данните за оценка на нивото на обществена подкрепа са представени в следващите таблици и графики.

Таблица 3: Бюджетни трансфери към фермерите 2010-2017 млн.евро

Индикатори	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Бюджетни трансфери към фермерите	6,8	9,1	14	16,6	18,6	47,9	37	42,7
А.Плащания за продукцията	-	-	-	0,096	0,576	1,043	1,160	1,001
В.Плащания за производствени фактори	3,325	3,414	4,910	4,754	3,297	20,095	10,859	15,613
В.1. Променливи фактори	0,412	0,389	0,487	-	-	-	-	1,791
В.2 Формиране на основен капитал	2,913	3,025	4,423	4,754	3,297	20,095	10,859	13,756
В.3. Услуги във фермата	-	-	-	-	-	-	-	0,066
С. Плащания базирани на площ/ животни/ доход/ продукцията	3,520	5,662	9,090	11,797	14,731	26,758	24,988	26,059

Източник: SOK, OECD database

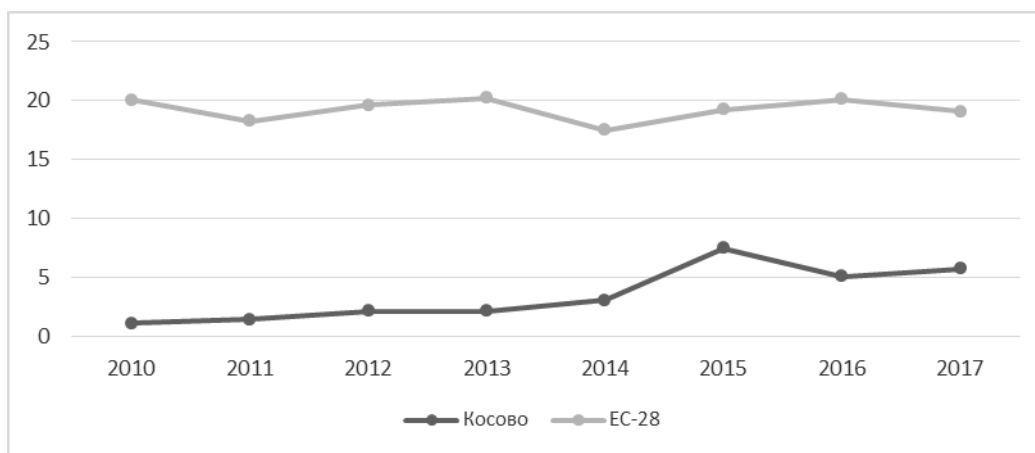
Данните показват сериозно увеличение на подкрепата за производители, като за периода общият ръст е над 6 пъти. След 2010 започва прилагането на аграрната политика в страната и с всяка изминала година средствата и мерките се увеличават. Що се отнася до отделните видове подкрепа най-голяма е тя за плащания на хектар, глава добитък и производство, като в тази насока впечатляващ е ръстът с над 7 пъти. Значителни са средствата отделяни и за подкрепа на производствените фактори, като за формиране на основен капитал, но те варират и са налице доста колебания. Значително по-малка е подкрепата за променливите производствени фактори, като през последната година има известно подпомагане и в сферата на услугите.

Целта на този тип аграрна политика е да подкрепи производството, увеличи производствения капацитет на фермите и да спомогне за тяхното модернизиране и внедряване на по-нови технологии.

Интересна е съпоставка между ЕС-28 и Косово, което е възможно чрез показателя PSE като процент от brutния фермерски доход.

Brutният доход на земеделските стопанства се отнася до brutните постъпления на земеделските стопанства през фискалната година. Това включва постъпления от всички продадени селскостопански продукти, правителствена подкрепа плащания и приходи от услуги. Не включва продажбите на горски продукти (дърва за огрев, дървесина, дървени трупи, др.), капиталови активи (земя, машини и др.) или постъпления от продажбата на всякакви стоки, закупени само за продажби на дребно. Това са brutни постъпления преди приспадане на разходите. (OECD Glossary).

Фигура 3: Подкрепа за производителите, % от brutния фермерски доход, 2010/17, ЕС-28 и Косово

Източник: SOK, OECD Agro Statistics: Agricultural support estimates (Edition 2019)

Данните ясно показват значимата подкрепа в ЕС-28 и дават отговор на въпроса защо на Косово е толкова трудно да предложи конкурентни продукти на европейските пазари. Въпреки че подкрепата в страната е сериозна, графиката свидетелства за силната зависимост на европейското земеделие от субсидиите и подкрепата под различни форми. Трябва да се отбележи, че данните са подобни и при съпоставка със страните членки на OECD. Протекционистичната политика и подкрепата на аграрния сектор е широко приложима в целия свят. Въпреки по-ниските нива на подкрепа, ако са насочени и фокусирани към конкурентоспособността на Косовското земеделие, то може да се подобри значително.

Останалите индикатори, които формират “Total budgetary transfers to agriculture” са представени в таблица 4.

Тук впечатление правят много по-малкия размер на средствата и много по-големите колебания в някои показатели. Наблюдава се нарастване на подкрепата над 3 пъти, но инвестициите в научно-изследователската и развойна дейност са малки, като значими вариации има при инвестициите в инфраструктура. Сериозни средства се влагат в инспекция и контрол, което е положителна тенденция и би спомогнало Косово да отговори на международните стандарти за качество и безопасност на храните.

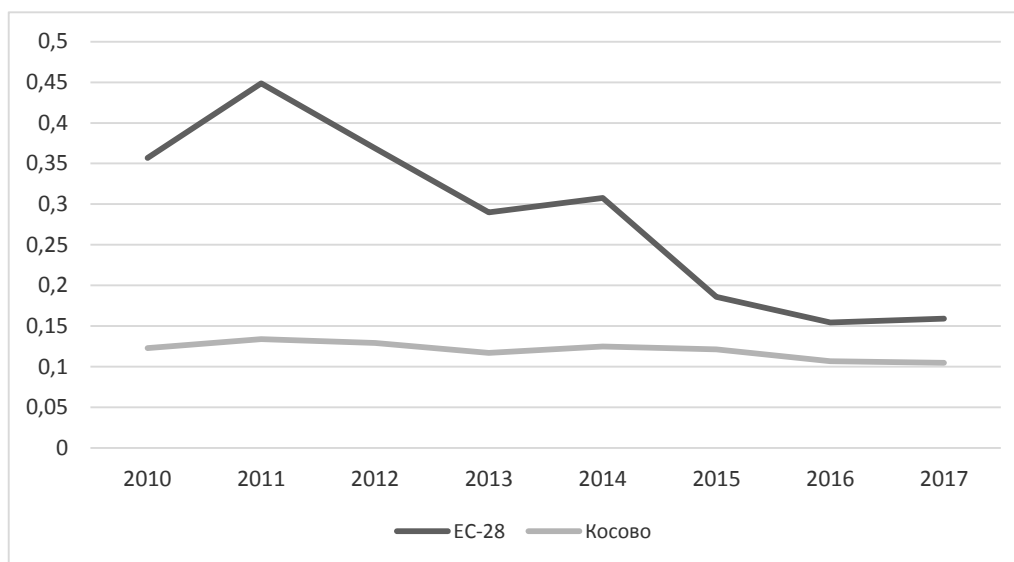
Таблица 4: General Services Support Estimate (GSSE)

Индикатори	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
General Services Support Estimate (GSSE)	3,802	7,381	8,174	6,802	8,269	10,944	6,769	8,078
Аграрна иновационна система	0,070	0,082	0,136	0,127	0,113	0,119	0,120	0,126
Инспекция и контрол	3,126	2,314	2,640	2,796	3,274	3,417	4,030	7,172
Изграждане и поддържане на инфраструктурата	0,605	4,985	5,399	3,880	4,882	7,409	2,619	0,780

Източник: SOK

Фигура 4 дава друга интересна съпоставка между процента GSSE от общите трансфери към аграрния сектор в Косово и ЕС-28.

Фигура 4: General services support (GSSE), % от общата подкрепа за земеделие, 2010 – 2017

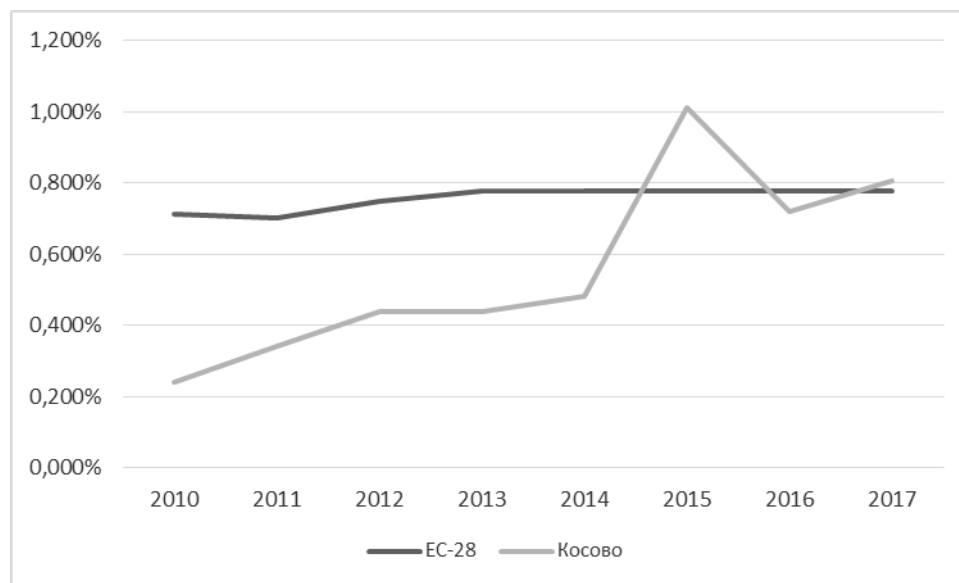
Източник: SOK, OECD Agriculture Statistics: Agricultural support estimates (Edition 2019)

Получените резултати позволяват да се направят някои изводи. На първо място, когато подкрепата в Косово е значително по-малка като размер, подпомагането на услугите е много по-голям процент. При нарастване на средствата, дялът на тези индикатори спада и е близо до средноевропейските нива. През 2017 г. в ЕС-28 около 11% е дялът на услугите в общата подкрепа, докато в Косово той е около 15%.

Необходимо е обаче да се направи едно важно уточнение. Има съществена разлика между подкрепата в ЕС и Косово като размер, поради което подпомагането в Европейския съюз като милиони евро е съществено по-голяма.

Последният показател представлява съпоставка между Косово и ЕС-28 по друго ключово направление. Той дава отговор на въпроса какъв е процентът на общи трансфери в селското стопанство спрямо формирания БВП.

Фигура 5: Обща подкрепа (TSE), % от БВП , 2010 – 2017

Източник: SOK, OECD Agriculture Statistics: Agricultural support estimates (Edition 2019)

На базата на данните ясно се откроява сериозната динамика при Косово и значителния ръст на подкрепата в създадения в страната БВП. Данните за ЕС-28 показват стабилност и липса на колебания. Трябва да се има предвид обаче значително по-големият размер на БВП в ЕС-28 и изоставането по този показател на Косово.

Може да се каже, че държавната подкрепа за земеделието в Косово нараства, заедно с това и делът на трансферите във фермерския доход и създадения БВП. Въпросът, който е от по-съществено значение е какъв е ефектът от тази подкрепа и дали се изразходва фокусирано в подходящите сектори с цел устойчиво развитие, иновации и конкурентоспособност.

2.4. Анализ на използваните инструменти за подкрепа на селското стопанство

Оценката на обществената подкрепа и нейното влияние върху устойчивото развитие на Косово се осъществява на базата на разработената от Монке и Пиърсън (Monke, Pearson, 1989) матрица за анализ на политики (МАП). Моделът позволява да се оцени както равнището на конкурентни способности в отделните сектори на земеделието, така и влиянието на обществената подкрепа върху устойчивото развитие.

Анализът се базира на собствено проучване като за целта е разработена анкетна карта. Извадката включва 30 изследвани стопанства като 95% се намират в района Istog, област Пежа. Проучването е разделено на няколко етапа. На първо място е направена характеристика на района на Istog, на второ място са изследвани характеристиките на земеделските стопани и техните стопанства, след което се преминава към конструирането на матрицата за анализ на политики. След задълбочен

анализ и експертни оценки са изградени матриците за анализ на политики и са изчислени произтичащите от тях коефициенти за влиянието на институционалните фактори върху земеделието в Косово.

Характеристика на земеделските стопани и стопанства

Анкетното проучване, проведено през 2019 година включва 30 земеделски производители, като 86,7 % са мъже, а останалите 13,3% са жени. Като цяло за Косово е характерен ниският дял на жени земеделски стопани. По-голямата част от жените са включени в производството и помагат в стопанството, но те не са регистрирани като земеделски производители. На базата на анализ е изведена дескриптивна статистика, която е групирана по два признака-характеристика на земеделските стопани и характеристика на земеделските стопанства.

Таблица 5: Характеристика на земеделските стопани, 2019

Показатели	Образование	Възраст	Опит	Участие в сдружение
Mean	2,47	39,07857	16,5	0,5
Median	2	42	15,5	0,5
Mode	2	52	10	0
St. Dev.	0	10,78	9,02	0,51
Minimum	2	24	5	0
Maximum	3	62	44	1
Count	30	30	30	30

Източник: Собствено изследване

Данните дават възможност да се направят няколко основни извода относно извадката: *На първо място*, земеделските производители в преобладаващата си част са със средно образование. Това се различава от характерното за страната ниско ниво на квалификация. Що се отнася до тези с висше образование, те са 30% и всички без един са със специализирано земеделско висше образование, които говори за висок процент на аграрна квалификация. *На второ място*, средната възраст на земеделските производители е 39 години, което представлява изключително млада възрастова структура. *На трето място*, опитът на земеделските стопани е средно 16,5 години, което при младият профил на фермерите е добър резултат. *На четвърто място*, съотношението между участващи или не в някакъв вид сдружение е 60:40, като преобладават невключените в сдружения. Това е доста добър процент като се имат предвид предизвикателствата в тази връзка на национално ниво. Трябва да се отбележи, че растениевъдството е водещо сред участието в сдружение, докато животновъдството значително изостава. Характеристиката на земеделските стопани показва, че те са млади, с опит за възрастта си и в преобладаващата част със специализирано аграрно образование. Някои от резултатите не потвърждават регистрираните тенденции на национално ниво, но трябва да се отбележи, че извадката е само в определен район и с 30 производителя.

Характеристиките на земеделските стопанства са представени на таблица 6.

Средният размер в хектари е 72 хектара, което е доста висока стойност, но района е земеделски и това трябва да се има предвид. Средният размер при животните е далеч по-нисък 34 ЖЕ, като те са представени основно от крави и телета.

Специализацията е анализирана със скала от 1 до 5, където 1 е растениевъдна - монокултури, 2- смесена растениевъдна 3- животновъдна – един вид животни, 4- смесена животновъдна, а 5 –смесена растениевъдно-животновъдна. По-голямата част

от стопанствата са именно със смесена растениевъдно-животновъдна специализацията. Обичайната комбинация е между зърнени култури и млечно говедовъдство или пчеларство и овощни насаждения.

Таблица 6: Характеристика на земеделските стопани, 2019

Показатели	Размер хектари	Размер ЖЕ	Достъп до ПРСР	Специализация
Mean	72,13167	34,8	0,5	3,192308
Median	25,5	24,5	0,5	3
Mode	#N/A	10	0	5
St. Dev.	111,41	28,35	0,51	1,49
Minimum	1,1	7	0	1
Maximum	450	85	1	5
Count	24	10	30	30

Източник: Собствено изследване

Що се отнася до получаването на подкрепа по линия на ПРСР, съотношението е 60:40 и по-голямата част от извадката не разчита на подкрепа по тази програма.

На базата на извадката земеделските стопанства са с голям среден размер, размер на ЖЕ и преобладаваща смесена специализация между зърнени култури и животновъдство. Тези характеристики като цяло не отговарят на регистрираните тенденции, но още веднъж подчертаваме, че това е малка извадка в един определен преобладаващо селскостопански район.

Оценка влиянието на обществената подкрепа върху устойчивото развитие

При анализа и оценката на възможностите за подобряване на производствения потенциал и конкурентните способности като предпоставка за повишаването на устойчивостта, важно място заема проследяването на равнището на ефективност. Икономическата ефективност е един от показателите, който изключително точно представят осигуреността, производителността и комбинацията между ресурсите и резултатите от производствената дейност на земеделските стопанства.

Оценката на избраните в изследването показатели се осъществява чрез проследяването изменението им в двата основни отрасли на селското стопанство – растениевъдство и животновъдство.

Обществена подкрепа в растениевъдството

Фигура 6 представя измененията в ефективността по пазарни и социални цени в основните растениевъдни сектори. Ефективността по пазарни цени е изчислена като отношение на приходите и разходите по пазарни цени, докато вторият показател е изчислен по социални цени и се нарича социална ефективност.

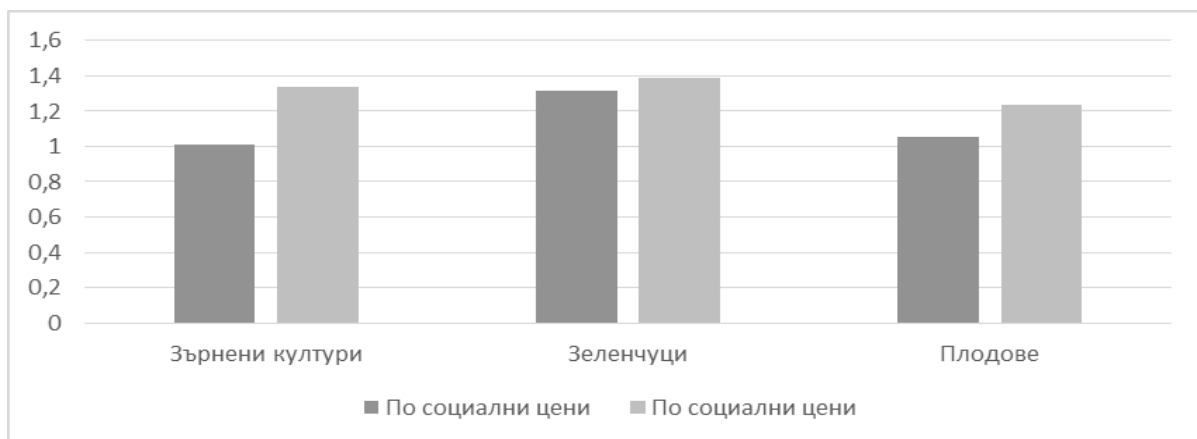
Прегледът на данните дава възможност да се направят няколко основни извода за развитието на отраслите на растениевъдството. На първо място, най-висока е пазарната ефективност при зеленчукопроизводството. Най-ниска е пазарната ефективност на зърнения сектор. Подобни резултати свидетелстват за проблеми свързани с окрупняването, концентрация и реализирането на икономии от мащаба на производство. Липсата на сертифициран посевен материал в зърнопроизводството, както и неспазването на агротехническите мероприятия е ключов фактор за ниската икономическата ефективност на земеделските стопанства в двата подотрасъла.

Сравнително по-висока е пазарната ефективност на овощарството, но на фона на високата добавена стойност, която секторът носи, тези резултати са колебливи. Ясно проличават загубените сравнителни предимства поради ниската производителност на производствените фактори. Трябва да се има предвид широката гама от овощни култури, поради което се забелязва, че при отглеждането на ябълки, резултатите са значително по-добри, отколкото при другите култури.

При социалната ефективност най-високи са резултатите при сектор „Зеленчуци“. Друго обаче прави сериозно впечатление. Това са високите нива на социална ефективност при зърнените култури. Разликата между пазарни и социални цени е най-висока именно в този отрасъл- 24,4%,

Фигура 6: Социална и пазарна ефективност в растениевъдството (%)

Източник: Собствено изследване и информация от SOK

Въпреки регистрираното увеличение на обществената подкрепа, тя покрива несъществена част от разходите в интензивните сектори и не успява да компенсират недостатъчния ръст на средните добиви и колебливите резултати при овощарството. По-добри са тенденциите при зеленчукопроизводството.

Останалите показатели, отразяващи влиянието на обществената подкрепа върху развитието и конкурентните възможности на отраслите са представени на таблица 7.

Първият изследван показател е коефициентът за изразходвани вътрешни ресурси. Той се дефинира като отношение между стойността на разходите за вътрешни фактори към реализирания съвкупен доход по социални цени. Вътрешните фактори имат определящо значение за развитието на производствената система, като техният абсолютен и относителен размер оказва влияние върху ефективността и конкурентоспособността. Стойностите на показателя под единица показват наличието на конкурентни способности, възможности за развитие на даден сектор, които са основа за повишаване на ефективността от специализацията и концентрацията.

Във всички сектори на растениевъдството се констатира резултати под единица, които определят растениевъдния отрасъл като конкурентен. Най-добри са резултатите при зърнените култури, докато най-големи са колебанията при плодовете. Като цяло обаче трябва да се отчетат положителни тенденции.

Отчитането на международната конкурентоспособност на секторите на селското стопанство има решаващо значение за тяхното развитие. За тази цел се прилага показателя коефициент на международна конкурентоспособност. Този коефициент

представлява реципрочната стойност на коефициента на изразходвани вътрешни ресурси и се изчисля като отношения между реализирания доход и използваните вътрешни фактори по социални цени. Стойностите над единица показват, че продукцията на съответните отрасли или сектори е конкурентна на международните пазари.

Таблица 7: Обществена подкрепа в растениевъдството

Показатели	Зърнени култури	Зеленчуци	Плодове
Номинален коефициент на пазарна подкрепа за продукта NPCO	0,803972818	0,95972073	0,869565217
Номинален коефициент на пазарна подкрепа за производствените фактори NPCI	1,049488461	1,000870568	1,007755384
Номинален коефициент на протекция NRP	-0,196027182	-0,04027927	-0,130434783
Ефективен коефициент на протекция EPC	0,766061608	0,958885955	0,862873303
Коефициент на разходи за вътрешни ресурси DRC	0,437228182	0,546872968	0,660234508
Пазарна рентабилност PP	0,011842105	0,314631126	0,050889315
Социална рентабилност SP	0,339870425	0,390330409	0,234932481
Коефициент на международна конкурентост IRC	2,287135279	1,828578222	1,514613349

Източник: Собствено изследване и информация от SOK

При всички изследвани производства резултатите показват стойности на коефициента над единица. Тези данни отразяват сравнително добра възвращаемост от участието в международната търговия на растениевъдството. Трябва да се отбележи, че тук отново се разкрива ключовото значение на селското стопанство в международния стокообмен на Косово. Регистрира се по-високата международната конкурентост на зърнените и зеленчуците и колебания при трайните насаждения. Значително по-високите нива на показателя при екстензивните производства свидетелстват за провежданата експортно ориентирана стратегия в тези сектори.

Конкурентите способности и ефективност са зависими от обществената подкрепа в аграрния сектор. Проследяването на влиянието на тази подкрепа е свързано с оценка на финансовите потоци и разходите за тяхното администриране. (Алексиев, 2012). С цел анализ на тези компоненти са използвани два широко прилагани в научната литература показатели- номинален и ефективен коефициент на протекция.

Номиналният коефициент на протекция се изчислява чрез съпоставяне на реализираните приходи по социални и пазарни цени. При положителни стойности на разглеждания показател е налице обществена подкрепа за потребителите на продукцията от съответния сектор, докато отрицателните стойности свидетелстват за съществуването на индиректни или директни субсидии за производителите. При оценката на този показател могат да се отбележат два основни момента. На първо място са налице отрицателни стойности във всички сектори на растениевъдството. На второ място, при съпоставка на секторите, може да се отбележат много по-високите нива на подпомагане при екстензивните култури в сравнение с интензивните и много по-значимата роля на финансовата подкрепа в тези сектори.

Ефективният коефициент на протекция отразява влиянието на обществената намеса върху нивото на дохода в отделните сектори на селското стопанство. Той представлява отношение между добавената стойност по пазарни и социални цени. Стойностите над единица изразяват относителната подкрепа за потребителите на продукцията от съответния отрасъл, докато разликата под единица показва относителната подкрепа за производителите от отделните сектори.

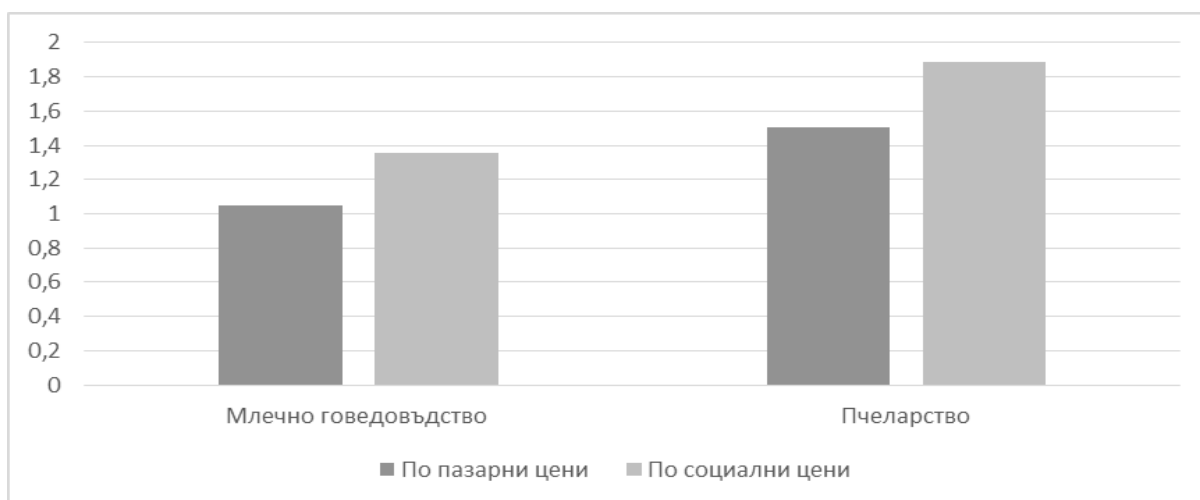
При оценката на този показател са констатирани сходни тенденции на наблюдаваните при номиналния коефициент на подкрепа. Регистрират се стойности под единица при всички сектори на растениевъдния отрасъл. Трябва да се отбележи обаче съществуването на различия между екстензивните и интензивните производства.

Пазарната и социалната рентабилност също имат важно значение при оценка на икономическия компонент на устойчивото развитие. Те са отношение между печалбата по социални и пазарни цени със съответните им разходи. Резултатите свидетелстват за най-добри показатели при пазарната рентабилност при зеленчукопроизводството.

Обществена подкрепа в животновъдството

Изследването на въздействието на обществената подкрепа върху устойчивото развитие чрез избраните показатели следва последователността на анализ на растениевъдния подотрасъл. Фигура 7 представя ефективността, изчислена по пазарни и социални цени при двата избрани сектора.

Фигура 7: Пазарна и социална ефективност в животновъдството

Източник: Собствено изследване и информация от SOK

Съпоставка между растениевъдство и животновъдство е трудно да се направи и тя може да бъде само косвена, тъй като елементите от МАП, които са в основата на пресмятането на показателите са изчислени по различен начин. Самото сравнение между пчеларство и млечно говедовъдство също е трудно, но въпреки това може да се уловят тенденции и да се направят изводи за развитието на секторите.

Пазарната ефективност при пчеларството е значително по-високата от тази при млечното говедовъдството, където нивата са малко над единица. Това означава, че първият сектор е значително по-конкурентен. Разликата между пазарни и социални цени е съответно 22,8% при говедовъдството и 19,9% при пчеларството.

Най-високият ръст в равнището на социалната ефективност отново се регистрира в сектора на ЕРД.

Лимитът на извадката не предложи необходимите данни за птицевъдство и овцевъдството, за да се направят задълбочени изводи и съпоставки. Като цяло обаче може да се обобщи, че двата сектора значително изоставят в сравнение с говедовъдството и отглеждането им е предимно полупазарно за задоволяване на нуждите на семейството.

Избраните показатели за анализ на обществената подкрепа в животновъдството са представени на таблица 8.

Първият показател е коефициентът на използвани вътрешни ресурси. Резултатите от анализа показват стойности под единици при всички сектори на животновъдството, което определя отрасъла като конкурентен. Коефициентът е по-близко до единица при млечното говедовъдството, но въпреки това секторът е конкурентоспособен.

Таблица 8: Обществена подкрепа в животновъдството

Показатели	Млечно говедовъдство	Пчеларство
Номинален коефициент на пазарна подкрепа за продукта NPCO	0,784471938	0,846153846
Номинален коефициент на пазарна подкрепа за производствените фактори NPCI	1,010433994	1,032208589
Номинален коефициент на протекция NRP	-0,215528062	-0,153846154
Ефективен коефициент на протекция EPC	0,776371285	0,819750829
Коефициент на разходи за вътрешни ресурси DRC	0,564538446	0,295069337
Пазарна рентабилност PP	0,047068209	0,508226691
Социална рентабилност SP	0,357484787	0,884057971
Коефициент на международна конкурентост IRC	1,771358543	3,389033943

Източник: Собствено изследване и информация от SOK

Сходни са тенденциите при проследяване на динамиката в коефициента на международна конкурентоспособност, отразяващ възможностите за усъвършенстване на международната специализация и устойчиво развитие. Във всички сектори се наблюдават резултати над единица, които свидетелстват за повишаване на конкурентоспособността. По-ниски са стойностите при сектора на ЕРД, където и стандартите, изискванията и регулациите са най-големи. Коефициентът за международна конкурентоспособност показва подобрени позиции на животновъдния отрасъл на международните пазари, които обаче изостават по отношение на екстензивните производства в растениевъдството.

Най-точна представа за влиянието на общественото въздействие върху производствения потенциал и възможностите за устойчиво развитие ни дават двата показателя номинален и ефективен коефициент на протекция.

Номиналният коефициент на протекция отразява отношението между реализираните приходи по пазарни и социални цени. При двата изследвани сектора са регистрирани положителни стойности, което е индикатор за наличие на директни и индиректни субсидии за производителите.

Ефективният коефициент на протекция показва отношението между създадената добавена стойност по пазарни и социални цени и отразява въздействието на държавната

намеса върху реализирания доход в отделните отрасли. Наблюдава се наличие на подкрепа в полза на производителите. Добавената стойност от производството на краве мляко остава елементът с най-голяма тежест при формирането на добавената стойност на животновъдството.

При пазарната и социалната рентабилност се наблюдават сходни с икономическата ефективност тенденции. Резултатите показват много по-голяма степен на подкрепа в говедовъдството и силната му зависимост от институционалното подпомагане.

На основата на изчислените показатели за ефективност по пазарни и социални цени, както и коефициентите, отчитащи обществената подкрепа в сектора и влиянието върху процесите на специализация и концентрация могат да се направят няколко извода:

На първо място, резултатите показват, че след промените в националната аграрна политика на Косово стимулират процесите на реструктуриране, но те са насочени към развитието на монокултурно селско стопанство, тъй като по-голяма част от подпомагането се насочва към зърнените, докато по-назад остават сектори с висока добавена стойност като трайни насаждения, зеленчукопроизводство.

На второ място, въпреки че се наблюдават инвестиции в подмяна на парка на земеделска техника, това отново не се осъществява в еднаква степен във всички отрасли.

На трето място, резултатите в животновъдството подсказват за много по-балансирано развитие на отделните сектори, но те изостават значително в сравнение с екстензивните производства.

На пето място, като заключение може да се обобщи, че общественото въздействие води до повишаване на ефективността преди всичко при екстензивните производства и говедовъдството. Интензивните сектори срещат трудности да отговорят на изисквания на ЕС.

ТРЕТА ГЛАВА: ГЛАВА ТРЕТА: ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА АГРОБИЗНЕСА В КОСОВО

3.1. Възможности за развитие, базирани на националните особености на Косово

На базата на констатациите от докладите на ЕС и на Световната банка, в изготвената анкетна карта бяха включени въпроси, касаещи основните фактори, ползи и пречки, които дава директната подкрепа. На основата на четири групи въпроси се формират важни изводи за устойчивото развитие на Косово и възможностите за влиянието на държавната подкрепа.

Въпросите в анкетната карта в тази част на изследването се базират на скала от 1 до 5, като 5 означава най-високо ранжиране, а 1 – без значение.

Фигура 8: Роля на субсидиите за устойчиво аграрно развитие

Източник : Собствено изследване

Първият въпрос от анкетата е свързан с най-важното, което се стреми да изследва настоящата дисертацията – именно ролята на субсидиите за устойчиво аграрно развитие. Твърдението, че директната подкрепа подпомага икономическата устойчивост в аграрния сектор е категорично – над 42%, други 33% са се съгласили с това твърдение, а около 25% не могат да преценят. Няма респонденти, които да считат, че директната подкрепа не допринася за устойчивото аграрно развитие. Подобни резултати свидетелствата за ключовата роля на субсидиите за икономическата ефективност, рентабилност и повишаване на жизнения стандарт на фермерите.

Втората група въпроси се стреми да изясни факторите, които имат най-важно значение за устойчивото развитие на земеделието, според анкетираните фермери.

Таблица 9 : Фактори за устойчиво аграрно развитие

Фактори	Голямо значение	Значим	Не мога да преценя	С малко значение	Без значение
Достъп до земя	50%	20%	20%	6,7%	3,3%
Достъп до кредит	46,7%	23,3%	23,3%	6,7%	0%
Улесняване на бюрократичните процедури	83,3%	13,4%	3,3%	0%	0%
По-добра позиция в веригата за добавена стойност	50,0%	46,7%	3,3%	0%	0%
Достъп до нови технологии	66,7%	33,3%	0%	0%	0%
Честна конкуренция	93,3%	6,7%	0%	0%	0%
Повече и различни субсидии	76,7%	10,0%	0,0%	13,3%	0%

Източник : Собствено изследване

От посочените фактори с най-важно значение се откроява честната конкуренция и улесняването на бюрократичните процедури. Подобни резултати показват сериозните пречки в страната, свързани с неформалната икономика от една страна и липсата на информираност относно отделните мерки и схеми за подпомагане. Нивото на административен капацитет все още остава ниско, което изисква сериозни усилия и

предоставяне на обученията и съвети в службите по земеделие. Важно значение има и достъпът до нови технологии и предоставянето на повече субсидии.

Незначителните инвестиции в сектора все още са пречка за неговата конкурентоспособност и за повишаване на икономическата устойчивост. Високият резултат при опцията за повече субсидии не е учудваща, защото е известна склонността на фермерите да смятат, че предоставяната подкрепа е недостатъчна. Може да се подчертае обаче и нуждата от по-фокусирани мерки и преориентация на приоритетите на аграрната политика. Косово не е започнало да се адаптира към рамката на ОСП на ЕС, което е пречка пред интеграцията към Съюза и са необходими усилия в тази насока. Най-ниско, макар отново с висок резултат са факторите достъп до земя и достъп до кредит.

Проблемите с фрагментацията са известни, но зададен по този начин, може би въпросът е подвел част от респондентите. Що се отнася до достъпът до кредит, той е оценен по този начин, може би защото фокусът на фермерите е да получат по-голям размер на субсидиите, а кредитът не се разглежда като възможност за инвестиция, поради по-ограничения достъп. Резултатите в края на изследването потвърждават тази констатация.

Третата група въпроси се съсредоточава върху основните ползи от директната подкрепа, като въпросът е насочен преди всичко към икономическия компонент на устойчивостта.

Таблица 10 : Ползи за устойчивото аграрно развитие, произтичащи от директната подкрепа

Ползи	Голямо значение	Значим и	Не мога да преценя	С малко значение	Без значение
По-голям производствен потенциал	53,3%	43,3%	3%	0%	0%
По-висока ефективност	53,3%	30,0%	10%	6,7%	0%
Увеличение на дохода	53,3%	40,0%	6,7%	0,0%	0%
Борба с климатични промени	3,3%	6,7%	10%	10%	70%
Намаление на разходите	43,30%	26,70%	20%	10%	0%
Осигуряване на публични блага	6,7%	50%	13,30%	13,30%	16,70%
Поддържане на биоразнообразието	0%	20%	13,30%	16,70%	50%

Източник: Собствено изследване

От предложените опции на първо място е тази за по-голям производствен потенциал. Очевидна е необходимостта от разширяване на земеделските стопанства в страната, поради техния малък размер и полупазарна ориентация. Земеделските производители виждат директната подкрепа като възможност за увеличат производството и стопанството си. По-високата ефективност и увеличението на доходите са останалите две алтернативи, които са ранжирани на второ и трето място по значимост. Те в голяма степен произтичат от първия фактор, като подобни са резултатите и при опцията „намаление на разходите“.

По-колебливи са резултатите при ползата, свързана с осигуряването на публични блага. Въпреки това, тя е считана за важна от голяма част от анкетираните. Осъзнаването на важността на публичната инфраструктура е първата стъпка към

нейното подобряване. Косово има ниско равнище на развитие на инфраструктурата и обществени блага, като ПРСР, а не толкова директната подкрепа са важен източник на подкрепа в тази насока.

Съвсем различни са резултатите при двете опции, свързани с екологичната устойчивост, като респондентите считат, че на настоящия етап директните плащания не подпомагат борбата с климата и биоразнообразието. Освен това те считат тези две опции за не особено важни.

Резултатите от анкетата показват редица предизвикателствата пред Косово. На първо място, Стратегията за околната среда все още не е актуализирана и приложена. Липсва съответствие с Директивата за екологична отговорност подкопава ефективността на опазването на околната среда. Качеството на въздуха продължава да представлява основна заплаха за човешкото здраве и трябва да се положат усилия за приемане на мерки за подобряването му, по-специално чрез прилагане на плана за намаляване на емисиите, приет през 2018 г. Стратегията на Косово за качеството на въздуха не се прилага. Трябва да се приемат план за действие за качеството на въздуха и закон за защита на въздуха от замърсяване. Отбелязан е известен напредък в опазването на природата, по-специално чрез приемането на плана за действие за биологичното разнообразие за периода 2016-2020 г. Предприети са стъпки за започване на инвентаризацията и картографирането на естествените типове местообитания и биоразнообразието, но определянето на обектите по Натура 2000 все още е в много ранен етап поради липса на технически и кадрови капацитет в съответните институции. Документите за пространствено планиране и инфраструктурните планове трябва да гарантират спазването на задълженията за опазване на природата, особено в вече защитени зони като национални и регионални паркове и потенциални обекти по Натура 2000.

Стратегията и планът за действие за периода 2019 – 2028 г. относно изменението на климата е одобрен от правителството и ако бъде напълно приложен, той може да даде стабилна основа за справяне с изменението на климата. Не е постигнат обаче напредък в хармонизирането на законодателството. Националният съвет за околната среда и изменението на климата и координаторът по изменението на климата не предприеха конкретни мерки за интегриране на климатичните действия или повишаване на обществената осведоменост. Има малко доказателства, че изменението на климата е включено в правителствените проекти. Въпреки че Косово не е страна по Рамковата конвенция на ООН за изменението на климата и следователно няма национално определен принос към Парижкото споразумение от 2015 г., пълното прилагане на стратегията му за изменение на климата трябва да му помогне да постигне ниските емисии и устойчивите на климата цели. от споразумението.

По отношение на прозрачността на действията в областта на климата, съставянето на инвентаризацията на парникови газове и отчитането спря след 2015 г. Косово все още трябва да се приведе в съответствие с достиженията на правото на ЕС в областта на климата. Дейностите по повишаване на осведомеността трябва да бъдат значително засилени.

Четвъртата група въпроси е насочена към основните пречки пред устойчивото аграрно развитие. На преден план излизат два основни проблема – сложната бюрокрация и достъпа до кредити. Това са два фактора, които са сериозно предизвикателство пред земеделието в Косово.

Таблица 11: Основни пречки пред устойчивото аграрно развитие

Пречки	Голямо значение	Значим и	Не мога да преценя	С малко значение	Без значение
Фрагментация на земята	53,3%	30,0%	10,0%	6,7%	0%
Сложна бюрокрация и корупция	93,3%	6,7%	0%	0%	0%
Ниско качество	50%	20%	20%	6,7%	3,3%
Влошен достъп до кредит	83,3%	16,7%	0%	0%	0%
Ниско ниво на субсидиране	43,30%	26,70%	20%	10%	0%
Ниско образование	6,7%	50%	13,30%	13,30%	16,70%
Малко инвестиции	73,3%	16,7%	6,7%	3,3%	0%

Източник: Собствено изследване

Повишаването на административния капацитет и подобряване на нормативните актове е в основата на повишаване на производствения потенциал като предпоставка за по-висока конкурентоспособност и икономическа устойчивост. Корупцията, особено ако се сблъскват с нея постоянно, е фактор, който веднага се подрежда на първо място сред производителите.

Достъпът до кредитиране е сериозен проблем в Косово, като лихвените проценти са по-високи в сравнение с други страни и банковият сектор не предлага много възможности за кредитиране на производителите. Малките кредитополучатели са по-малко привлекателни за финансовите институции. Трансакционните разходи са високи поради малки размери на кредитите, географска дисперсия, висок риск и липса на използвани дълготрайни активи за обезпечение. В Косово, въпреки че общият банков кредит за частния сектор е нараснал значително, заемите са доминирани от търговския сектор.

Друг основен проблем според фермерите са ограничените инвестиции. За устойчивото аграрно развитие важно значение имат внедряването на нови технологии, модернизирването на производството и прилагането на нови сортове, подобряване на геннофонда. Липсата на тези фактори е основна пречка за устойчивото развитие на земеделието в Косово според анкетираните.

Лошите познания и малкото използване на иновативните селскостопански технологии водят до предпочитане на традиционните семена (или породи, в случай на отглеждане на животни) и малко или никакво използване на химикали и торове или ветеринарни услуги, което води до неефективно производство и ниска продукция. Недостатъчните селскостопански машини и / или услуги за механизация затрудняват земеделските производители да прилагат съвременни технологии. Въпреки че има редица подкрепящи усилия за увеличаване на достъпа на земеделските производители до селскостопанска техника, търсене на тези машини все още е ниско, особено при по-малки машини и инструменти за използване в малки парцели. Малките парцели не позволяват ефективно използване на машини и технологии.

Напоителните и дренажните системи са остарели и не осигуряват адекватен контрол на водата. Като се има предвид, че изменението на климата допълнително допринася за засушаването и засилената интензивност на валежите, липсата на

надеждна напоителна система намалява производителността и обезкуражава инвестициите в съвременни технологии.

Ниското субсидиране и фрагментацията на земята са посочени като важни пречки, макар и значително по-ниско ранжирани. Фрагментацията на земята и неуредените права на собственост са пречка пред комасацията. Дребните стопанства са свързани с ниска производителност и малки възможности за получаване на финансова подкрепа. Предприемането на законодателни мерки е необходимо, за да се преодолеят тези дефицити.

Субсидирането в Косово е възприело подхода на ОСП на ЕС, но има редица мерки, които трябва да се предприемат, за да се интегрира успешно с изискванията на Съюза. Основната цел на субсидиите е да се увеличи производството на селскостопански продукти в Косово, което е възможно само ако местното производство може да се конкурира на равни начала с доставките от чужбина.

Както показва международният опит, субсидиите се въвеждат лесно, но трудно се премахват. Програмата за субсидии трябва да е достъпна за всички земеделски производители. Изборът на конкретни култури или животни като цел на директни плащания дискриминира други култури и продукти, които може да бъде по-изгодно да се произвеждат (въпреки че през последните години правителството вече разшири списъка на получателите на директни плащания). Освен това прилагането на праговете като критерии за допустимост създава стимул за земеделските производители, които работят под тези прагове, да го надминат.

От друга страна, малките стопанства са мотивирани да продължат земеделието и да не пускат земята си за ползване от по-големите стопанства, което би могло да се възползва от икономии от мащаба. Поради тази причина критериите за допустимост не трябва да дискриминират малките стопанства и да включват по-големи селскостопански предприятия, за да бъдат по-ефективни в постигането на растеж и намаляване на разходите в сектора.

Съществува недостатъчна информация на земеделските производители как работят схемите за субсидии. По време на дискусиите участниците се оплакаха, че субсидиите не винаги се изплащат както са обещани. Като цяло селскостопанските производители и преработвателите са на мнение, че правителството трябва да предоставя повече субсидии, като се позовава на опита на други страни в региона.

Образователното равнище на хората, които се занимават със селско стопанство в Косово е сравнително ниско. Трябва да се отбележи обаче, че голяма част от анкетирания са с висше аграрно образование, поради което в анкетите не посочват този измерител като пречка за устойчивостта.

3.2. Гарантиране на устойчиво развитие, чрез използване на отрасловите характеристики на селското стопанство и структурните му особености

На базата на извършения анализ, аграрният сектор на Косово е разделен по два основни начина – на секторно и структурно ниво и на тази основа са формулирани главните възможности за подкрепа по посока на устойчивото му развитие.

Първото разграничение е на структурно ниво – типове земеделски производители:

✓ Микро ферми

Подобен тип структури формират не малка част от стопанствата в Косово. Те са с размер до 0,5 хектара. За тях земеделието не е достатъчен източник на доходи, поради

което техният жизнен стандарт е зависим и от други източници. Тези ферми в голямата си част се намират в планинските райони. Фермерите имат ограничени знания за новите технологии и средно или по-ниско образование. Поради тези характеристики подобни ферми имат ограничен потенциал за растеж.

Възможности: При тях има липса на голямо обезпечение, възможности за договаряне и малък размер на производство. Затова тези ферми трябва да се насочат към отглеждане на зеленчуци или плодове, като формират организации на производителите, които да им осигуряват по-добри позиции във веригата за добавена стойност.

✓ *Малки ферми*

Този тип земеделски производители формират стопанствата между 0,5 и 1,5 хектара или 1-3 ЖЕ. Стопанството не е окрупнено, а разделено в няколко парцела. (5-8 парцела). Това са преобладаващите структури в Косовското земеделие. При тях е характерна липсата на инициативност за инвестиции поради малкия размер, напреднала възраст или други ограничения, произтичащи от тяхната локация. Имат ограничени познания за пазара и липса на технически познания. Формират доходите си и от други дейности, включително от събиране на диви плодове. Този тип стопанства не са с ясен фокус, но търсят възможности за развитие. Те са с много по-голям потенциал от предходния вид.

Възможности: при тях се наблюдава липса на кредитиране, често заемане на пари от роднини или краткосрочни заеми. За този тип стопанства възможностите са сходни като тези на предходната форма на земеделско производство. Вертикалната интеграция и въвличането на повече членове на семейството и роднини, тоест формиране на семейно стопанство с по-голям размер е опция. Подобряване на позициите и интегриране с други ферми би дало възможности за достъп до повече пазари и по-голяма пазарна ориентация.

✓ *Средни стопанства*

Този тип структури са в размер на 1,5-5 хектара или 4-20 ЖЕ. Те участват в много къса пазарна верига за реализация на продукцията – или директни продажби или продажби на локални пазари. Често имат и други източници на доходи, като стопанство не е окрупнено, а земята е в няколко парцела. Налице са липса на познания за различни подходи за реализация на продукцията и недостатъчни знания за пазара. Подобни ферми са склонни да копират поведението на други структури.

Възможности: положително при тях са по-добре уредените права на собственост. Подобни ферми трябва да бъдат стимулирани към производството на култури с висока добавена стойност и повишаване на размера. При тях е необходимо допълнително финансиране в маркетинг и дистрибуция, за да може да се разшири маркетинговия канал и подобри достъпа до пазари.

✓ *Кооперации и комерсиализирани ферми*

Този тип структури имат размер над 5 хектара или 30 ЖЕ. Те имат достатъчно знания и желание за инвестиции поради по-големия си размер. Имат и по-добри възможности и конкурентоспособност на регионални и международни пазари. Имат сключените договори с преработватели, но и при тях е налице стремеж да станат такива. Разполагат с по-добре окрупнени парцели и наемат земя. Не обръщат достатъчно внимание на маркетинг и реализация.

Възможности: по-нататъшно развитие и повишаване на размера. Най-големите възможности са добавяне на стойности чрез преработка. Подобни стопанства са постоянни кредитополучатели, което изисква да поддържат необходимото счетоводство и да регистрират бизнеса си. Те трябва да обърнат внимание на стандартите за безопасност и качество на храните, ако желаят да повишат конкурентоспособността си и позицията си на регионалните и международните пазари.

✓ *Приватизирани кооперация (бившите пост-социалистически стопанства)*

Този тип стопанства трябва да са двигателя за растеж на земеделието в Косово, но те не са преработватели, а представляват единствено производители. Сериозните им проблеми са свързани с липсата на тази интеграция и факта, че остават предимно в първичния сектор. Имат значителен по размер земя и са окрупнени. Имат договори с преработватели и други участници във веригата за реализация. Няма достатъчно добър мениджърски състав или квалифицирани кадри. Част от мениджърите идват от други сектори. Това води до производство на продукти, без да е изградена подходяща инфраструктура за тях. Тези стопанства са свързани с масовата приватизация в страната. Изключително много разчитат на безвъзмездните средства от правителството и други донори. Има положителни примери, които са с голямо значение за подобряването на регионалната селска икономика. Имат амбиции да се превърнат от производители в преработватели.

Възможности: При тях инвестиционните кредити не са голяма възможности, поради липса на обезпечение. Те са от изключителна стратегическа важност, но се нуждаят от квалифицирани кадри. Необходими са инвестиции в подобряване на инфраструктурата, технологията и разширяване. По-големи усилия и инвестиции в съхранение, стандарти и повишаване на качеството. Нуждаят се от обучение и разширяване на познанията за пазара, за да нарасне конкурентоспособността им и достъпа до пазарите на ЕС.

Второто разграничение на *секторно ниво*:

✓ *Месно животновъдство*

Характеризира се с малък брой стопанства и липса на договори и дългосрочна интеграция между фермите и преработвателите. Налице са малко на брой големи преработвателни предприятия. Не са взети предвид стандартите на ЕС и е необходимо хармонизирането на сектора.

Възможности: необходими са инвестиции в машини и оборудване. Изисква се увеличаване на местното производство и възприемане на законодателството на ЕС. Инвестиции в човешки капитал и маркетинг и промоция. Този сектор е изправен пред редица предизвикателства и необходимо приоритизирането му с цел подобряване на производствения потенциал и устойчиво развитие.

✓ *Млечно животновъдство*

Броят на млечните ферми в страната е 8200. Най-големите инвестиции са направени именно в този сектор. В резултат на това има голям брой малки мандри, частни собственици, ориентирани повече към дребните земеделски стопани, специализирани най-вече в традиционни млечни продукти (например местно сирене). Косово разполага с регистрирани 43 мандри, 41 работят активно. Има концентрация в 10 по-големи мандри, които произвеждат около 1 млн.литра годишно. От общо регистрираните 31 произвеждат и млечни продукти. Регистрирано е ниско качество на

суровото мляко и висок дял на търсене, които не е удовлетворено от месния пазар. Пазарът се характеризира със силна конкуренция от вносни млечни продукти.

Възможности: възможностите се крият в подобряване събирането на мляко. Инвестиции в нови съоръжения и технологии, които да повишават качеството на млякото. Разнообразяване и разработване на нови продукти, както и насочване на усилия и средства в маркетинг и промоция. Реализирането на тези препоръки ще даде възможност за заместване на вноса.

✓ *Зеленчуци и плодове*

Този сектор все още е в процес на развитие, но показва значителен потенциал и възможност за замести вноса и реализира сравнителните си предимства на международните пазари. Негативите са свързани с ограничения капацитет за преработка, липсата на достатъчно качествена продукция. Не се отглеждат голям брой и различни видове плодове и зеленчуци. Квалификацията в сектора е ниска. Единствено меките плодове са изнасяни за страни в ЕС

Възможности: Инвестиции в оборудване за сортиране, калибриране и преработка на продукцията. Производство на собствен разсад и инвестиции в инфраструктура за напояване и съхранение на продукцията. Необходимо е да се премине към диверсификация на отрасъла, интеграция, контрактно фермерство и организация на производителите.

✓ *Зърнени култури*

Голяма част от косовските фермери са ангажирани в производството на зърнени култури. Цените на зърнените култури непрекъснато намаляват през последните шест години и това направи производството по-нерентабилно, а средните добиви по-ниски. Фрагментацията на земята и проблемите със закона за собствеността влошат ситуацията и възможностите за разширяване. Намаляват и производителността, и приходите на земеделските стопани. Преработвателните предприятия от своя страна нямат достатъчно добра инфраструктура за съхранение.

Възможности: Диверсификация, добавяне на стойност чрез преработка, повишаване на качеството и инвестиции в складове за съхранение на продукцията.

✓ *Лечебни и ароматни растения*

При този сектор липсват организации на производителите и индустриално производство в по-големи количества, което да е по-ефективно. От друга страна в сектора има изградена система за събиране и полупреработка. Налице е липса на сериозна конкуренция на регионалните пазари, а освен това производството е с потенциал да стане сертифицирано органично, което ще подобри конкурентоспособността. Секторът е със сериозен експортен потенциал, като стойността на експорта му понастоящем възлиза на 10 млн. евро в, резултат от дългосрочни контракти. Само около 10% от дивите билки се събират, което показва производствения капацитет на сектора.

Възможности: Необходими са инвестиции в сушилни и друг вид оборудване на преработка. Необходимо е развитие на човешките ресурси и фокус върху производството. Трябва да се предприемат мерки за органично сертифициране. Възможностите се крият и в добавяне на стойност чрез по-нататъшна преработка.

✓ *Лозарство и винарство*

Секторът се характеризира с дуалистична структура- големи, приватизирани наскоро винарни и малки частни структури. Няма достатъчно стопанства, специализирани в този сектор, за да осигурят качествено грозде. Наблюдава се ограничено брандиране и ниско качество на продукцията. Пазарът се характеризира с ограничена консумация и липса на специфични и разнообразни сортове. От друга страна има значителна конкуренция от страна на вноса.

Възможности: Необходима е стандартизация и повишаване на стандартите за качество. Изгубените пазари могат да се възстановят чрез нови маркетингови канали. Инвестиции в оборудване и разработване на нови продукти. Обучение и повишаване на познанията на работещите в сектора. Инвестиции и усилия в областта на маркетинг и брандиране.

III: ЗАКЛЮЧЕНИЯ И ПРЕПОРЪКИ

На базата на направеният анализ могат да се систематизират следните основни бариери пред устойчивото аграрно развитие на Косово:

- *Липса на достъп до пазара и пазарни възможности.* Пазарът в Косово е ограничен и намирането на нови външни пазари е предизвикателство. Има някои положителни тенденции при плодовете и лечебните и ароматни растения, където са идентифицирани пазарни възможности и преработвателите работят върху образованието на фермерите, прилагането на стандартите за безопасност на храните и подобрените практики след прибиране на реколтата, за да отговарят на пазарните изисквания.
- *Потенциалът на дребните фермери е неизползван.* Земеделските стопани в Косово имат средно 1,5 хектара земя, разделена на 5-8 парцела . Това понижава конкурентоспособността им, но ако са организирани в различни видове организации и сдружения може да се очакват по-добри резултати.
- *Липса на информация и знания.* Косово има добър достъп до информация на ЕС и региона, но опитът и знанията са ограничени до малък брой хора. Развитието на човешките ресурси ще спомогне за развитието на селскостопанския сектор на ниво производители.
- *Прилагане на нови технологии.* През последните години международните проекти стимулират най-добри практики и използване на нови технологии в селското стопанство. Положителните резултати трябва да насърчат фермерите да използват нови сортове и породи, нови технологии и решения за информационни технологии в земеделието.
- *Хидромелиорации.* Косовските фермери използват само 30-40 % от съществуващите напоителни мощности. Подобреното използване на напояването и водните ресурси е един от най-важните проблеми в цялостното развитие на селското стопанство.
- *Развитието на пазара на земя е едно от основните предизвикателства пред селското стопанство на Косово.* Непрозрачната собственост върху земята е сериозен проблем за развитието на пазара на земята. Земеделските стопани могат да регистрират земята си под името на своите родители, братовчеди или понякога дори баби и дядовци или предишни собственици. Банките използват земя като обезпечение, но оценката на земята не се извършва според пазарните цени, а по-скоро се намалява два до три пъти в

съответствие с банковите стандарти. Това е резултат от общата липса на яснота и ликвидност на пазара.

- *Финансирането на селскостопанския сектор е все още слабо.* Банките в Косово не подкрепят земеделското кредитиране, като подчертават високите рискове, ниската рентабилност и проблемите с обезпечението. Земеделската застраховка допълнително ще намали рисковете, но е необходимо време, информация и знания за увеличаване на броя на заемите и участието на сектора в по-широките портфейли на банките.

- *Високи транзакционни разходи за организация на пазара и търговия:* Високите транзакционни разходи затрудняват агропредприятията. Причините за високите транзакционни разходи включват липсата на организации на производители и професионални асоциации и липсата на подходящи стандарти.

- *Лоши обществени услуги и институционален капацитет:* Общата липса на публични услуги, като услуги за разширяване на селското стопанство, подходящи изследователски и пазарни информационни системи, допълнително увеличава транзакционните разходи за инвеститорите, ако след това трябва да предоставят тези услуги сами. Необходими са и бизнес консултантски услуги, тъй като неадекватността на бизнес и маркетинговите умения както сред производителите, така и в агропредприятията намалява способността им да се възползват от пазарните възможности. Ниският институционален капацитет пречи на способността на правителството да отговори на нуждите на сектора с подходящи политики, инвестиции и услуги.

- *Неадекватни публични инвестиции:* Липсата на инвестиции в електроснабдяването налага по-високи производствени разходи на преработвателите и производителите. В много селски райони лошата транспортна и комуникационна инфраструктура също е пречка. Те водят до допълнително намаляване на инвестициите. Липсата на публична маркетингова инфраструктура, като пазарите на едро, увеличава транзакционните разходи и също така намалява пазарните възможности за производителите. Лошата маркетингова и складова инфраструктура води до претрупване на малкия вътрешен пазар през сезона на реколтата, което понижава цените. Нещо повече, търговците и преработвателите използват монополното си положение, за да наложат ниски цени на фермите на фермери, които имат малка сила на преговори.

- *Липсата на политика за противодействие на климатичните промени.* Недостатъчна ангажираност и информираност в тази насока.

- *Липса на политика за поддържане и защита на биоразнообразието*

На базата на направите изводи, може да се формулират препоръки в няколко основни направления:

- *Прилаганата аграрна политика :*

- Подобряване на оценката и мониторинга на безвъзмездните средства и директните плащания по програмата

- Преразглеждане и актуализиране на програмата, така че инвестициите в сектора да бъдат по-ефективни. Необходим е фокус на структурно, секторно и регионално ниво.

- Предприемане на спешни, ефективни мерки за спиране на спада в размера на земеделска земя и прилагане на законодателството за устройство на територията.

- *Безопасност на храните, ветеринарна и фитосанитарна политика*
  - Внедряване на интегрирана система за контрол на храните, включително чрез прехвърляне на отговорности от инспекцията към Агенцията по храните.
  - Завършване и стартиране на системата за събиране и изхвърляне на остатъчни животински продукти;
  - Създаване на качествена инфраструктура за безопасност на храните с акцент върху получаване на международна акредитация за тестове и лаборатории.
  - Подобряване на политиката в областта на здравето на животните. Агенцията все още няма достатъчен капацитет за реагиране на огнища на болести.
  - По отношение на фитосанитарните мерки продължава подготвителната работа, вземане на проби и откриване на болести по растенията. Въпреки че се провежда известно обучение за мониторинг на здравето на растенията и управление на продукти за растителна защита, са необходими допълнителни усилия за подобряване на прилагането и оперативния капацитет на институциите, отговорни за здравето на растенията, за да се гарантира ефективна система за контрол на болестите по растенията.
- *Промени в климата*
  - Създаване на ефективна система за мониторинг на водата, публикуване на данните и предприемане на спешни и постоянни мерки за намаляване на замърсяването на въздуха и водата;
  - Да продължи да увеличава обхвата за събиране на битови отпадъци и да се занимава с проблема с незаконните сметища;
  - Прилагане на законови разпоредби относно екологичната отговорност, щети и престъпления; прилагат принципа „замърсителят плаща“ и повишават обществената осведоменост относно опазването на околната среда;
  - Да се прилага стратегията за изменение на климата и плана за действие по изменението на климата, да се подготви пътна карта за привеждане в съответствие с достиженията на правото на ЕС в областта на климата и да започне работа по план за енергията и климата в съответствие с препоръките ЕС.
- *Подобряване на бизнес средата и насърчаване на частните инвестиции*
  - Докато се изискват дългосрочни реформи на съдебната система и договорното право, в краткосрочен план следва да се проучат алтернативи като извънсъдебно посредничество, управлявано от професионални асоциации.
  - Подобряване на прилагането на закона: Подобряване на прилагането на правната рамка за обезпечение, така че търговските банки да могат да върнат обратно земи за неплатени дългове, като същевременно обучат и двете страни на техните права по този закон. Това би увеличило стимула на банките да отпускат заеми на земеделските производители
  - Развитие на пазарите на земя и подобряване на сигурността на владението. Актуализиране на кадастъра на недвижими имоти и регистрационните регистри и укрепване на капацитета на общинските служби по кадастър, така че те да могат по-добре да отговарят на нуждите на земеделските производители и фирмите.
- *Намаляване на транзакционните разходи за пазарна организация и търговия*

- Насърчаване на създаването на организации на производители и професионални асоциации: Правителството трябва да насърчава развитието на организации на производители, за да улесни съвместното предлагане на продукция, което би увеличило пазарната мощ на дребните производители, както и да спомогне за интегрирането им във вертикално координирани вериги за доставки.

- Подобряване на стандартите и опаковките: Има много начини правителството на Косово да постигне тази цел, като например чрез увеличаване на достъпа до информация за стандартите и осигуряване на обучение; подобряване на инфраструктурата и услугите, необходими за тестване и прилагане на стандартите; насърчаване на използването на подобрена технология за опаковане и съхранение; посрещане на изискванията за износ на страните за достъп до пазари с по-висока стойност, включително хармонизация със системите на ЕС и други стандарти; и улесняване на доброволни, пазарни механизми за създаване на стимули за постигане на тези по-високи стандарти.

- *Увеличаване на публичните услуги и институционалния капацитет*

- Инвестиране в разширени и бизнес консултантски услуги и подобряване на образованието в селското стопанство. Услугите за развитие на селски бизнес могат да спомогнат за разширение на фермата, бизнес обучение, нови технологии и информационни услуги. Подобряването на образователната система в селското стопанство ще увеличи капацитета на правителството за предоставяне на тези важни услуги.

- Реформа на системата за научни изследвания в селското стопанство и статистиката.

- *Осигуряване на целенасочени публични инвестиции*

- Подкрепата в селското стопанство трябва да бъде насочена инвестиции в публични блага. Надеждната инфраструктура в селските райони е предпоставка за инвестиции в агропреработка и следва да бъде приоритет за подобряване, особено за енергийния сектор. Тези инвестиции са отговорност на Косовското правителство, но могат да се основават на изразените нужди и искания на частния сектор. В допълнение към енергийната и транспортната инфраструктура, тези инвестиции в обществени блага трябва да включват напоителна инфраструктура, комуникационна инфраструктура, съоръжения за обществено съхранение, пазари на едро и лабораторни изпитателни съоръжения. Такива инвестиции биха увеличили както наличните времеви, така и пространствени маркетингови възможности, така че фермерите да могат да получат по-високи цени.

- Друга приоритетна област е да се увеличи капацитетът на правителството по въпросите на търговията със селскостопански стоки в контекста на СЕФТА и други търговски споразумения, така че Косово да може да договаря по-изгодни условия. Освен това изменението на климата е и ще се превърне в още по-важен проблем. Министерството на земеделието с помощта на донори трябва да започне да разширява познанията си, за да може да изгради капацитет в тази област.

IV: ПРЕДЛОЖЕНИЯ ЗА ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Научно-теоретични приноси:

- На базата на анализ на различни литературни източници, е предложена теоретична рамка за изясняване същността, съдържанието и особеностите институционалната подкрепа в земеделието.
- Въз основа на задълбочено проучване е установен и представен теоретичен модел, изясняващ връзката между устойчивото развитие и субсидиите в аграрния сектор
- Селектирана е интегрирана методика за изследване и оценка влиянието на обществената подкрепа върху устойчивото развитие

Практико-приложни приноси:

- На базата на комплексен сравнителен анализ са проследени и оценени настъпилите промени в аграрната политика на Република Косово.
- Въз основа на методиката за анализ на политики е изяснено влиянието на институционалната среда върху устойчивото развитие на земеделието в Косово.
- Обосновани са възможности за подобряване на устойчивото развитие на агробизнеса чрез институционална адаптация
- На базата на интегриран подход са моделирани варианти повишаване на устойчивостта на земеделието на база на отрасловите и структурните особености на сектора

V: ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Beluhova-Uzunova, R., **Lubeniqi, G.**, 2019, Agricultural competitiveness: The Case of Kosovo, AGRICULTURAL SCIENCES, Volume 11, Issue 26, 2019, pp 35-40, ISSN 2367-5772 (Online)
2. Atanasov, D., **Lubeniqi, G.**, 2019, Subsidies in agriculture and their influence on sustainability. Theory and methodology, AGRICULTURAL SCIENCES, Volume 11, Issue 26, 2019, pp 29-34, ISSN 2367-5772 (Online)
3. Dervishaj, V., **Lubeniqi, G.**, 2016, Government Participation in Bad Debts Resolution; Case of Kosovo and Albania, LIRIA International Review – Vol 6, No 1 (2016) , ISSN (2192-7081) and Online ISSN (2365-8592) , p. 67-81
4. **Lubeniqi, G.**, 2020, Advantages, Disadvantages and the Performance of Foreign Direct Investment in the Republic of Kosovo 2008-2019, PRIZREN SOCIAL SCIENCE JOURNAL, Online-ISSN: 2616-387X, p. 14-19
5. **Getoar Lubeniqi** ,The Performance of establishing and developing new businesses in the Republic of Kosovo 2017-2019, Vol. 9, No 2 (2019), ILIRIA International Review, ISSN (2192-7081), Online ISSN (2365-8592), p.269-281

THE ROLE OF SUBSIDIES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRIBUSINESS IN KOSOVO

Getoar Lubeniqi

SUMMARY

Kosovo declared independence in 2008, and after that period, the national economy is facing major transformations and restructuring. A number of reforms have been implemented and the main direction is integration to the European Union.

In 2015, Kosovo is part of the 2030 Sustainable Development Program, committing to 17 goals aimed at ending extreme poverty, reducing inequality and creating a greener planet. With more than 9,000 Kosovars participating in research linked to the preparation of the post-2015 agenda, the UNKT team with international and national partners supported local institutions in achieving their development aspirations.

In this perspective, it should be emphasized that agriculture in the Republic of Kosovo is an important sector of the national economy which, also contributes to increase of employment and income in rural areas.

The global and national challenges to agriculture of economic, technological, environmental, demographic, social and institutional nature lead to necessary government programs, measures and instruments to support agriculture and farming communities.

From this perspective, the relevance of the present dissertation is related to the need for a comprehensive assessment of the role of subsidies for sustainable agriculture in the Republic of Kosovo, with a particular emphasis on the economic aspects of sustainability.

The main thesis of the study is that subsidies and their distribution by region and sector have a positive impact on the economic sustainability of agriculture.

The purpose of the dissertation is on the basis of an analysis of the agricultural potential to assess the role of institutional support for sustainable development in the Republic of Kosovo and to propose measures and opportunities for optimizing the process.

The studies includes the following main tasks and stages:

- Review of the theoretical and methodological issues related to state interventions in the agricultural sector, with a focus on the nature of subsidies, their effect and impact on agriculture;
- Exploring the theory and methodologies for assessing sustainable development with a focus on agriculture;
- Developing a methodology for researching, analyzing and evaluating the impact of subsidies on agricultural performance and their role for sustainable development;
- Analysis and assessment of the agricultural production potential in the Republic of Kosovo;
- Follow the trends in the distribution of financial support by region and sector;
- Identifying the impact of subsidies on the economic sustainability of farms with different specialization;
- Defining opportunities and options for improving the competitiveness and sustainability of different agricultural sectors;

- Recommendations for sustainable agricultural development.

The *subject of the study* is the impact of subsidies on the sustainable development of agribusiness.

The *object of the study* is the agricultural sector of the Republic of Kosovo.

Methods of study. Based on the scientific approach, different methods of research and analysis are used. The method of comparison is applied in the theoretical analysis of scientific literature. A comparative, monographic, tabular and graphical method, statistical methods of research and analysis are used. The assessment of the impact of institutional factors on sustainable development is based on policy analysis matrices (PAM).

Information sources. The information in the survey is based on the data provided by three main sources, including:

- Centralized sources at international level: FAO, OECD, World Trade Organization, World Bank, European Statistical Institute (EUROSTAT)
- Centralized sources at national level: Kosovo Statistical Office, Central Bank of Kosovo
- Own sources: Own survey focused on evaluation the impact of institutional support on economic sustainability.